

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Kultuuriteaduste ja kunstide instituut

Aja kategooria eesti imemuinasjuttudes

Mairi Kaasik

Magistriväitekiri

Juhendaja: Ph.D. Risto Järv

Tartu 2010

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1 Lähtekohti.....	8
1.1 Aja mõiste kultuuri kirjeldamises.....	9
2 Töös kasutatav mõisteraamistik, žanri ja tüübi problematika.....	13
3 Aja tunnetusest muinasjuttudes.....	22
3.1 Aeg muinasjutuvormelites.....	36
3.2 Aeg inimese elutunnetuses.....	39
3.3 Aeg traditsiooni taustal: rahvakalendri aeg.....	45
4 Aja relatiivsus muinasjutus.....	50
4.1 Aeg tüübikobaras „Sureliku käik teise ilma“.....	51
4.2 Liikumine ajas ja ruumis.....	58
4.3 Žanripiirid tüübikobaras „Sureliku käik teise ilma“.....	61
5 Jutustaja ja aeg.....	66
5.1 Artur Vigla elukäigust.....	67
5.2 Artur Vigla folklooripärand.....	70
5.3 Hans Küivits – jutuvestja sajandi tagant.....	74
5.4 Küivitsa muinasjutud Vigla kirjalikus esituses.....	77
5.4.1 Juttude tegevusruum ja tegelased.....	79
5.4.2 Juttude pikkus.....	80
5.4.3 Juttude stiili iseärasused.....	81
5.4.4 Juttude keel.....	83
5.4.5 Imepäraste elementide taandumine.....	83
5.5 Jutustaja elukäigu mõju tema juttudele.....	84
Kokkuvõte.....	88
<i>Summary. The Category of Time in Estonian Fairy Tales</i>	92
Kasutatud kirjandus.....	96

Sissejuhatus

Küllap on aja erinevat kulgu kogunud iga inimene: mõnikord tundub aeg mööduvat tohutu kiirusega, teinekord seisaks ta justkui paigal. Seda kogemust väljendab näiteks Setumaalt pärit jutt tüübist „Sõbrad elus ja surmas” (ATU 470):

Elli ütskõrd kats sõpra, nimä olle olnu väiga sõbrah. Üts sõbõr kuuli ar, a'a tñõ sõbõr ka elli munõ aastaga, ni naas naist võtma. Noh ni timä läts kerigu mano laulatama, a'a mõrsät olõs vil tulnu. No midägi tettä olõs, ni läts sõbra kääpä pääle, timä kummard säääl, ni saie kui et kohe üte maja mano, lät sisse ni kaes: uma sõbõr. Timä teret, ni naksi katõkeske juttu ajama, ni sõbõr võtt topsi, ni pand sinnä lilli sisse, säält naas tsilkuma magusat viina. Timä tuu jeie ar, ni sõbõr pand vil, seen jeie, koon jeie kolm topsi täut. Ni viimäteh läts vällä, ni saie jal maa pääle. No läts timä kerkohe, a'a olõi kui tuu kotus – rahvas võõras. No uuriti vällä, õt sinnä om kolmsada aastakka tagasi, ku om kaonu sääne miis.¹

Ajaga puutub kokku iga inimene. Aeg on universaalne kategooria, see on fundamentaalne mõiste, mõiste, mida ei saa defineerida väljaspool teda ennast, aeg on ka keeleline entiteet (Veidemann 2002: 9). Ka meie esivanematel oli oma ettekujutus aja kulgemisest. Varasemast ajast pärinevad muinasjutud peegeldavad niihästi muistset ajakogemust kui ka ajas muutuvat ajatunnetust ja -poetikat erinevatel ajaloo- perioodidel. Möödunud aegade inimeste ajatunnetusest annavad meile tänapäeval aimu meieni jõudnud folklooritekstid, millest saab välja lugeda varasemat arusaama ajast – tõsi küll, seda juba omakorda paratamatult tõlgendades, mis muudab saadud info mitmeastmelisena edasiantuks koos sinna sisse kodeeritud vigade ja ebatäpsustega. See kõik, mida me möödunud aegade rahvaluule jm tähendusest arvame, saab ikkagi olla ainult ja alati tõlgendus ning oletus.

¹ ERA II 151, 344/5 (4) < Setumaa, Vilo v, Nurme k – Nikolai Luiga < Ekaterina Luiga, sünd. 1897 (1937).

Indias, araabiamaades, Türgis ja mujalgi² tuntud jututüübis „Aja suhtelisus” (ATU 681, *Relativity of Time*) kogeb vannis istuv kuningas pead vee all hoides ühe hetke vältel aastasadade möödumist. Idamaade filosoofilises ja religiooses kirjanduses on selline poeetiline võte – lasta tegelasel kogeda lühikese aja jooksul igavikku või tervet oma elu või kaugemat tulevikku – üsna sage. Hinduistlikus ja budistlikus filosoofias leiduvad eriterminid nii kujuteldamatult lühikese ajahetke (*ksana*) kui ka kujuteldamatult pika ajaperioodi (*kalpa*) kohta: näiteks budistlik mõiste *kalpa*, mis tähistab üht päeva Brahma elus, on meile, inimestele, miljardite aastate pikkune aeg.³ Vastavalt uskumusele loob Brahma selle aja jooksul maailma, tõstes vaid oma silmalaud, ning silmi sulgedes jällegi hävitab oma loodu. Idamaade filosoofias kasutatav lühim ajaühik *ksana* on võrreldav mõttevälgatusega, see võiks olla ühe mõttehetke tekkimiseks kuluv aeg⁴ (Raud 2000). Inimese argikogemus sellise ajakäsituse mõistmiseni ei küüni, nii võiksimegi *kalpa*’t võrrelda lihtsalt igavikuga. Muinasjutud aga ületavad argikogemuse ning seetõttu on ajaproblemaatika uurimine nende põhjal huvipakkuv ja põnevaid tulemusi andev.

Viimasel kümnendil on aja kategooria leidnud eesti humanitaarteadustes märkimisväärset teoreetilist käsitelu.⁵ Folkloristikas on seda teemat puudutanud näiteks Madis Arukask oma uurimuses setu lüroepilistest lauludest. Oma doktoritöös „Jutustava regilaulu aspektid. 19. sajandi lõpu setu lüroepiliste regilaulude žanr ja struktuur” vaatlleb autor arhailise laulu etnopoetiliste sisemiste struktuuride hulgas ka aega kui baasiliste protsesside peegeldajat (Arukask 2003: 120–132). Aado Lintrop on uurinud udmurdi rahvakalendris ilmnevaid liminaalseid perioode, mis puudutavad esmajoones suvise ja talvise pööripäeva tähenduslikke vastavusi, vastandusi ning

² Vt ATU I, lk 373. Tüübist ATU 681 on põhjaliku monograafia kirjutanud Hiina päritolu folklorist Naitung Ting (1981).

³ Vt http://www.nyingma-buddhism.com/index.php?option=com_mtree&task=viewlink&link_id=1728&Itemid=2

⁴ Metafoor *ksana* kohta: kui meil on siidrätik, milles on 64 000 ülipeent niiti, ning see rapsitakse väga heast terasest mõõgaga kaheks (see on lõök, mis võtab ühe murdosa sekundist), siis *ksana* on aeg, mis kulub ühe niidi läbiraumiseks, ehk siis 1/64000 osa sellest vastavast hetkest. Metafoor *kalpa* kohta: kui meil on 1 jodžana suurune kalju (7,4 kuupkilomeetrit), siis *kalpa* on aeg, mis kulub selle kalju tasandamiseks siidrätikuga, juhul kui kaljut silitatakse kord saja aasta jooksul (Raud 2000).

⁵ Vt nt Epp Annuse käsitlus „Kuidas kirjutada aega?” (Annus 2002) artiklite kogumikus „Aeg ja kirjandus“ (toim. R. Veidemann).

seoseid vastavalt keskpäeva ja südaööd ümbritseva ajaperioodiga (Lintrop 2006: 17–26). Aega on viimasel aastakümnel eesti folkloristikas (ja eesti materjali põhjal) käsitletud erinevates seostes: näiteks Mall Hiimäe uurimused rahvakalendrist (2006a, 2006b) ja nädalapäevadest (Hiimäe 2000) ning pärimuslikust ajaloo vaatepunktist (Jaago 2005).

Ajale saab uurimuslikult läheneda väga erinevast aspektist – filosoofilisest, loodus-teaduslikust, kirjandusteaduslikust, kognitiivsest, psühholoogilisest, semiootilisest jm küljest. Käesolevas töös käsitletakse aja kategooriat imemuinasjuttudes. Uurimuse aluseks on eesti muinasjutud ning aja mõistet ja selle avaldumisvormi vaadeldakse eelkõige folkloristlikust seisukohast.

Käesolev uurimus on seotud minu tööga Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonna muinasjuttude töörühmas viimase kümne aasta jooksul ning toetub selle töörühma poolt⁶ loodud digitaalsele tekstikorpusele: sellesse on koondatud Eesti Rahvaluule Arhiivi talletatud imemuinasjutud, mis rahvusvahelises jututüübikataloogis jäävad vahemikku ATU 300–749. Praeguseks on muinasjuttude tekstikorpuses 6181 teksti.

Muinasjutuprojekti (töörühma juht Risto Järv, põhitäitjad Mairi Kaasik ja Kärri Toomeos-Orglaan) eesmärgiks oli Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjalistes kogudes olevate arhiivitekstide digiteerimine, muinasjututüpoloogia korrastamine, eesti imemuinasjuttude elektroonilise andmebaasi loomine, samuti teemakohaste kirjanduslike allikate ja uurimuste bibliograafia koostamine. Selle töö tulemusena on lisaks väiksematele väljaannetele (Kunder 2007; Kallas 2008; Eglè 2008; Valgõ härg 2009) ilmunud eesti imemuinasjuttude teadusliku tüübiantoloogia esimese osa esimene köide (EMj I 2009).

⁶ Muinasjutuprojekti tööst vt Järv 2005a: 23–27; Järv 2009: 16–18.

Kuivõrd mu varasemad uurimused puudutasid rahvausundit (Kaasik 1994; Kaasik 1996), olen ka muinasjuttudega tegeldes vaadelnud suurema tähelepanuga muinasjuttude usundilist külge ja süüvinud muu hulgas ka žanriproblematikasse. Töös olen kasutanud oma samal teemal ilmunud artikleid ning nendes esitatud andmeid ja analüüsi (Kaasik 2005; Kaasik 2008a; Kaasik 2008b). Neid artikleid olen käesoleva töö kirjutamise käigus mõnevõrra täiendanud.

Käesoleva magistritöö „Aja kategooria eesti imemuinasjuttudes“ **sissejuhatavas peatükis „Lähtekohti“** annan ülevaate olulisematest käsitlustest aja kohta.

Uurimuse **2. peatükis „Kasutatav mõisteraamistik, žanri ja tüübi problematika“** keskendun töös esinevate olulisemate põhimõistete tutvustusele ja avamisele: toon välja erinevate autorite seisukohad mind huvitavates žanri- ja tüpoloogiateemalistes teoreetilistes käsitlustes ning püüan välja selekteerida käesoleva uurimuse seisukohalt kõige optimaalsemad lähenemisviisid. Ühtlasi toon välja mõnede autorite poolt pakutud definitsioonide ja teooriate relevantsuse määra ja osutan küsimusi tekitavatele aspektidele.

Seejärel käsitlen **3. peatükis „Aja tunnetusest muinasjuttudes“** lühidalt möödunud aegade inimese ajatunnetust ja -korraldust, vaatlen erinevate ajaühikute, nagu kellaajad, nädalapäevad jm esinemist eesti imemuinasjuttudes. Põhjalikumalt selgitan ma rahvakalendri tähtpäevade tähendust imemuinasjuttudes. Teemakohaseks uurimiseks ja eesti imemuinasjutukorpuse arhiivitekstide analüüsimiseks olen rakendanud kvantitatiivset meetodit. Läbi on töötatud juttude andmebaas tervikuna, et tuvastada eesti rahvakalendri tähtpäevade ja nädalapäevade kasutamine muinasjuttudes ning leida, millised seosed võiksid olla jututüüpide ja neile vastavates arhiivitekstides esinevate tähtpäevade vahel. Samuti on otsitud vastust küsimusele, milliseid kalendritähtpäevi leidub eesti imemuinasjuttudes kõige rohkem ning kas kalendriliste tähtpäevade sage esinemine on seotud mingite kvalitatiiivsete, näiteks žanrimääratlust puudutavate seaduspärasustega.

4. peatükis „Aja relatiivsus muinasjutus“ lähenen analüüsitavale materjalile tüübikeskselt. Vaatluse all on küll mitu jututüüpi, kuid kuna neid iseloomustab väga lähedane temaatika ja süžee, käsitlen neid koos nn tüübikobarana. Nende jututüüpide eesti arhiivivariantidest kokkuvõtet tehes keskendun suures osas aja teemale konkreetsetes üleskirjutustes.

5. peatükis „Jutustaja ja aeg“ olen rakendanud biograafilist ja tekstikriitilist meetodit, käsitledes ühe jutuvestja, Artur Vigla, ning tema eeljutustaja Hans Kūivitsa muinasjutte. Tähelepanu all on kahe jutustaja repertuaari kuulunud muinasjuttude sellised jooned, mille puhul võib oletada ühe või teise jutustaja elulooseikade ja läbielamiste mõju. Kunagise külakarjuse Hans Kūivitsa lood on meieni jõudnud tänu Artur Viglale, kes 60 aastat hiljem kirjutas lapsepõlves kuulnud lood üles koos omapoolsete täienduste ja kommentaaridega ning andis need üle Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnale. Andmeid nende kahe jutuvestja elu kohta oli võimalik saada Eesti Ajalooarhiivi portaalist SAAGA, isiklikumat laadi mälestused Artur Vigla kohta pärinevad tema õetütrelt Milvi Mūrsepalt, kes oli nõus siinkirjutajaga sel teemal pikemalt telefoni teel vestlema.

Tānusōnad. Selle uurimustōō kirjutamisel olen saanud palju hāid nōuandeid, toetust ja innustust oma juhendajalt Risto Jārvelt, kellele vōlgnen suure tānu. Tānan head kolleegi muinasjutuprojektist, Kārri Toomeos-Orglaant sisukate mārkkuste eest. Suur, suur tānu toimetajale Edakai Simmermannile, kes vōttis oma tōōd tāie pūhendumusega. Tānan prof. Ūlo Valku kasulike kirjandusviidete eest. Tōō lõpujārgus ulatasid oma abikāe Kadri Tamm ja Inge Annom, ingliskeelse resūmee tōlkis Ene-Reet Soovik. Tānan kōiki oma imelisi abilisi ja hāid nōuandjaid, keda on rohkem, kui siin nimetatud sai. Minu suur ja sūdamlīk tānu kuulub aga mu vanematele ning mu toredatele lastele nende kannatlikkuse ja mōistvuse eest.

1 Lähtekohti

Lutz Röhrich on üks neist uurijatest, kes väidab, et imemuinasjutus ei ole aega, et muinasjutt on mitteaajalooline (*ahistorical*) (Röhrich 1991: 12). Kuid see, et aeg on ebamäärane, täpsemalt piiritlemata, ei tähenda veel, et aega kui sellist imemuinasjuttudes üldse ei eksisteeriks. Nii nagu inimene oma tavaelus elab ja kulgeb ajas ning ruumis – ta ei saa olla väljaspool reaalselt aegruumi, ehk Mihhail Bahtini terminit kasutades *kronotoopi*⁷ –, samamoodi kulgeb muinasjutukangelane muinasjutu fiktsionaalses maailmas, selles aegruumis ehk muinasjutu kronotoobis. Bahtini käsitus lisab ruumi kolmele mõõtmele neljanda – aja. Aeg ja ruum on kronotoobis lahutamatud (Bahtin 1987: 44). Defineerides aega neljanda mõõtmena, võime me Henni Ilomäki hinnangul pidada seda ruumiliseks mõisteks: aeg ise on mitte-eksisteeriv, selle asemel tajume me protsessi, liikumist ja muutust. Me võime aega ainult kontseptualiseerida, seda millegi teisega võrreldes (Ilomäki 1998: 17).

Vene folklorist Vladimir Propp rõhutab, et imemuinasjutu kangelast iseloomustab alati dünaamilisus, ja seda nii ajas kui ruumis. Jutu alguses on ta tavaliselt oma kodus ümbruses („oma“ ruumis), mis on tuttav ja tunnetuslikult omane ka jutu vestjale ja kuulajatele. Seejärel sunnib mingi impulss või puudus (Proppi funktsioon – 8a; vt Propp 1998) kangelast oma kodukeskkonda maha jätma, et minna laia maailma õnne otsima.

Ruumis liikumine on ühtlasi liikumine ka ajas. Imemuinasjutus on kõik võimalik, nii ajas kui ruumis: kangelane võib lennata ühest ruumipunktist teise ja teha seda mõttekiirusel. Tegemist on kronotoobilise sündmusega: kangelasel tekib mõte midagi teha ja samas see ka toimub, kusjuures mõtteväljatuse (millele järgneb või on sellega samaaegne ka tegevus), mis ei ole meie tavaelus kuigi hästi mõõdetav ajavahemik, on samuti käsitletav ajaühikuna.

⁷ Algselt Einsteini erirelatiivsusteooriasse kuulunud mõiste ‘kronotoop’ on kirjandusteadusesse toonud Mihhail Bahtin (selle termini otsetõlge eesti keelde olekski ‘aegruum’, kreeka keeles *chronos* + *topos*). Termin on leidnud rahvusvahelist kasutamist nii humanitaar- kui ka sotsiaalteadustes.

Ungari uurija Anna Bihari-Anderssoni järgi on kronotoop suhestatud aeg ja ruum: „Muinasjuttude „ajatust“ (*timelessness*) võidakse interpreteerida ekslikult kui miskit, mida nimetatakse aja üleloomulikuks möödumiseks (*supernatural lapse of time*), mis on väga sagedane muinasjuttude motiiv. Näiteks „Okasroosikese“ (ATU 410) jutusüžee kestel seisab aeg vahepeal paigal, kuid seal võib olla tegemist inimaja kokkutõmbumise (*contraction*) ja laienemisega (*extension*) peaaegu piiramatus ulatuses.” (Bihari-Anderson 1987: 109)

1.1 Aja mõiste kultuuri kirjeldamises

Ajatemaatika erinevad aspektid on köitnud filosoofe ja teadlasi juba antiikajast peale. Ajafilosoofia ajalugu on tutvustanud ja eritlenud mitmed autorid, kõige olulisematest märksõnadest ja seisukohtadest tuleb alljärgnevalt lühidalt juttu. Siinses ülevaates toetun ma paljuski Wolfgang Kleini artiklile „Concepts of time“ („Aja mõisted”), mis on ilmunud tema ja Ping Li toimetatud kogumikus *Expression of Cognitive Categories: Expression of Time* („Kognitiivsete kategooriate väljendamine: Aja väljendamine”, 2009), samuti olen kasutanud artiklikogumikku „Aeg ja kirjandus“ (toim. R. Veidemann, 2002), esmajoones Rein Veidemanni artiklit „Aja semiootika” (2002: 9–36), milles esitatud seisukohad lisavad ajakategooria ajaloolis-filosoofilisele aspektile semiootilise ja narratoloogilise vaatenurga.

Augustinus oma „Pihtimuste” XI raamatus arutleb: „Mis on siis aeg? Kui keegi seda minult ei küsi, siis ma tean; kui küsijale seletada tahaksin, siis ei tea.” (Augustinus 2007: 310) Augustinuse selline lähenemine ajale on W. Kleini arvates võte, kuidas ületada vastuolu praktilise ja teoreetilise ajatunnetuse vahel: „Aeg ei ole asjades endis, vaid meie hinges. Jumal on väljaspool aega ja meie saame teada kõigest tema loodust, sest ta on meile andnud meie hinge koos mälu, kogemuse ja ootustega. Meie hing – või meie meel, nagu me arvatastasti tänapäeval ütleksime – on selline, et me kogeme maailma kui minevikku, olevikku ja tulevikku.” (Klein 2009: 6)

W. Klein kirjeldab kolme olulisemat ajateooriat:

- 1) Immanuel **Kant** käsitleb oma peateoses „Puhta mõistuse kriitika“ (1781)⁸ aega ja ruumi kui inimese kaht kõige fundamentaalsemat tunnetuse vormi.
- 2) Briti filosoof John **McTaggart** väidab artiklis „Aja ebareaalsus“ (1908),⁹ et on olemas kaht tüüpi sündmusteseeriaid. A-seerias toimuvad sündmused lineaarselt ajalises (s.t varasem–hilisem, enne–pärast, täna–homme) järjekorras – tegemist on sündmuste, seisundite ja protsesside järgnevusega. B-seeria sündmustes on „mineviku–oleviku–tuleviku” vahel erinevused. Vastupidi A-seeria sündmustejadale nõuab B-seeria teatud vaatepunkti, millest lähtuvalt sündmusi nähakse: see on praegune hetk, mis pidevalt nihkub. Kummagi sündmustejada vaatepunktist ei ole aeg reaalne.
- 3) Saksa filosoof, hermeneutilise koolkonna esindaja Martin **Heidegger** on oma raamatus „Olemine ja aeg“ (1927)¹⁰ esitanud seisukoha, et aeg ei ole vaadeldav mitte niivõrd meid ümbritseva maailma objektiivse või subjektiivse vormina, kui võrd ta on miski, mis kujundab inimese eksistentsi. Inimaeg (*human time*) ei ole abstraktne järgnevus – ei reaalne ega imaginaarne –, teda ei saa defineerida suhete kaudu (nagu näiteks „varasem” või „samaaegne”). Inimaeg on horisont, mis eraldab meid surmast.

Aja filosoofiline tõlgendamine kuulub humanitaarteadustesse, kus paljudele küsimustele lõplikku ja ühest vastust polegi, kuid aja suhtelisus on ka objektiivne reaalsus ning sellest vaatepunktist kuulub ta reaalteaduste fundamentaalteadmiste hulka. Wolfgang Klein võtab lühidalt kokku ka ajateooriad füüsikas. Isaac **Newtoni** järgi liigub absoluutne, tõeline ja matemaatiline aeg konstantselt (iseenesest, oma sisimas loomuses ja millegi välisega kokku puutumata) ning seda nimetatakse kestuseks. Suhteline, näiv ja argine aeg on tunnetuslik ja välise (täpse või ebavõrdse) liikumise kestuse mõõt, seda kasutatakse tavaliselt tegeliku aja (*true time*) asemel, nt tund, päev, kuu, aasta.

⁸ „Kritik der reinen Vernunft”

⁹ „The Unreality of Time”. Hiljem avaldas McTaggart samad argumendid oma teose „Eksisteerimise loomus” (*The Nature of Existence*) teises köites (1927).

¹⁰ „Sein und Zeit”

Newtoni järgi on aeg seega sama, mis kestus. Me ei saa mõõta „reaalset” aega, selle asemel mõõdame sündmuste kestust, millele meie meeltel on ligipääs. Kestus on suhteline aeg. Tegelik aeg on alati üks ja seesama, ta „voolab”, ja voolab ühtlaselt. Tegelik aeg ei ole millestki mõjutatud ja mõjutatav. Ta pole seotud millegi välisega, ei ühegi vaatlejaga.

Klassikaline füüsika sisaldab mõistet ajast kui kestusest, mis mõnikord jõuab välja soovimatu asümmeetria juurde (vrd Albert **Einsteini** erirelatiivsusteooria). Tavaliselt tehakse ekslikult vahet Newtoni *absoluutse aja* ja Einsteini *relatiivse aja* vahel. Newtoni füüsika ei opereeri absoluutse ajaga: absoluutne kestus eksisteerib, aga see ei ole meile kättesaadav, me kõik mõõdame relatiivset aega. Newton ei arvestanud võimalusega, et mõne sündmuse mõõdetav kestus võib varieeruda sõltuvalt koordinaatsüsteemist – oletus, mille tegi Einstein.

Kolm asjaolu, mis on Newtonil ja Einsteinil ühised:

1. Keskne ei ole vaadeldava fenomeni „enne–pärast” järjekord, vaid selle kestus. Kuulsad erirelatiivsusteooria efektid – „aja laienemine”¹¹ ja „aja kokkutõmbumine”¹² – viitavad esmajärjekorras muutustele mingi vaadeldava fenomeni kestuses mõõdetuna erinevates koordinaatsüsteemides. Kaudselt mõjutab varieeruv kestus ka kahe sündmuse samaaegsust ja järgnevust.
2. Füüsikaseadused toimivad mõlemas suunas. Nad ei lähe „varasemast hilisemaks“ või „hilisemast varasemaks”. See asümmeetria, mis on nii fundamentaalne igapäevasele ajakogemusele, ei mängi mingit rolli nende kahe suure füüsiku, Newtoni ja Einsteini ajakontseptsioonide puhul.

¹¹ *time dilation*

¹² *time contraction*

3. Samamoodi ei mängi mingit rolli vaatleja, s.o isik, kes kogeb aega. Ei ole minevikku, olevikku ega tulevikku, ei ole nihkuvat Ego, mille suhtes neid kolme mõistet määratleda. (Klein 2009: 8-12)

Olulisi töid ajast on kirjutanud veel näiteks Paul Ricœur („Aeg ja narratiiv”),¹³ Stephen Hawking („Aja lühilugu”, e. k. 1992–1993).¹⁴ Eesti teadlaste töödest tuleks kindlasti ära märkida Madis Kõivu ja Piret Kuuse analüütilise filosoofia valda kuuluva uurimuse “Mis on aeg?” (2000).

¹³ „Temps et Récit” (I-III, 1983–1985).

¹⁴ „A Brief History of Time” (1988).

2 Töös kasutatav mõisteraamistik, žanri ja tüübi problemaatika

Igal teadusharul on oma kesksed mõisted ja teoreetilised kategooriad, millele ta toetub. Folkloristikas on üheks selliseks kategooriaks **žanr** kui kindlapiiriline kunstiline väljendusvorm. Folkloorset jutupärimust, s.t rahvaste narratiivset traditsiooni liigitatakse kolmeks klassikaliseks žanriks – muinasjutuks, muistendiks ja müüdiks (Grimm 1993).

Kurt Ranke nägi žanre eelkõige kui teadlike või ebateadlike psühhomentaalsete manifestatsioonide sõnastusi, mis räägivad inimese loovast vaimust. Iga vorm, isegi iga sama narratiivisisu kordamine moodustab loomeprotsessi ja funktsioneerib kui õnne, iha, rahulduse, naeru, hirmu või õõva iseloomulik väljendus (Ranke 1978: 46, viidatud Degh 1995: 130 järgi).

Erinevates žanrides avaldub erinev ajatunnetus. Näitena võib siin tuua muistendi ja muinasjutu žanri: neil kummalgi on oma reaalsus, muu hulgas ka erinev ajakäsitlus. Muistend tegeleb rahvausundilise reaalsusega, millel on oma koht ka tänapäeval. Ülo Valgu sõnul on muistend argise suhtlemise žanr, kus muu hulgas arutletakse teemadel, nagu inimestevahelised suhted, külasisesed konfliktid, pinged omade ja võõraste vahel (Valk 2008: 64). Seevastu muinasjutu reaalsus on aga peaaegu läbinisti fiktsionaalne, väljamõeldud, mitteusutav, ning selle tõttu on aja parameetrid muinasjuttudes ka teistsugused.

Žanr kui fiktsioon pole üheselt defineeritav, sest iga žanr on välja kujunenud pika aja jooksul ning kätkeb endas erineva taseme ja astme aspekte: igal žanril on n-ö oma geneetiline kood, oma keel, semantika, poetika, mis kõik kokku kannavad erinevate ühiskonnaformatsioonide maailmapilti, hoiakuid, uskumusi jmt. Kõige selle najal, kaasja koostoimel ongi folkloorižanrid pika aja jooksul välja kujunenud. Ülo Valk on eesti muistendite sotsiaalset orientatsiooni käsitlevas artiklis märkinud, et „katsed määratleda rahvajutužanre üheainsa funktsiooni põhjal on paratamatult lihtsustavad ega suuda kirjeldada kultuuris ringelnud juttude tähendusruumi avarust” (Valk 2008: 57). Valk

defineerib žanre kui „ekspressiivseid traditsioone, mis loovad suurte ja väikeste gruppide tekstuaalset ning sotsiaalset keskkonda ja kujundavad nende maailmapilti” (Valk 2009: 261–262).

Muinasjutud on proosanarratiivid, mida neid kasutav rühm peab väljamõeldisteks. Suhtumine juttu on ilmalik, mitte pühalik; seda tüüpi juttude tegevus pole seotud kindla aja ega kohaga (Bascom 1984: 8–9). **Imemuinasjutt**, millele ka käesolev töö keskendub, on muinasjuttude allžanr: See on algselt ennekõike täiskasvanutele mõeldud mitte-usutud lugu, milles mees- või naiskangelane imeliste sündmuste tagajärjel võib vastase ja tavaliselt ka abiellub (Järv 2004: 278). Muinasjutus esinevaid imesid peetakse jututegelaste, aga ka jutustajate ja kuulajate poolt enesestmõistetavaks. Muinasjutu tegelased aktsepteerivad imepärast (*magic*) kui loomulikku ja peavad seda oma igapäevamaailma osaks. Nii ei ole kuningatütar üllatunud, kui kohtub kõneleva konnaga. Seevastu näiteks lastekirjanik Lewis Carrolli raamatus „Alice Imedemaal” on nimitelane tõsiselt üllatunud, kohates rääkivaid loomi. (Ashliman 2004: 38)

Järgmiste põhimõistetena tuleb nimetada **jututüüpi** ja **motiivi**. Rahvusvahelises jututüübikataloogis annab Hans-Jörg Uther äärmiselt lihtsa jututüübi ja motiivi definitsiooni: „jututüüp on iseseisev narratiiv ning motiiv on selle narratiivi väikseim ühik“ (Uther 2004:10).

Jututüüpi võime defineerida ka kui „tekstivariantide põhjal konstrueeritud samasüzeeliste tekstide koondkuju” (Järv 2009: 14). Kanada sotsiaalpsühholoogi ja etnograafi Vivian Labrie meelest võiksid „ümber semantiliste tuumade ringlevad narratiivsed konstellatsioonid, mida folkloristid on mõtestanud tüüpidega, omada muinasjuttudest suuremat ulatust” (Labrie 1999: 59). ATU kataloogis on muinasjututüüpe, mida on tüpologiseerimisel raske üksteisest eristada: jutte ühendavad sarnased teemad ja/või tegelaskujud; juttude süžeed, nende arendused ja lahendused pärineksid nagu mingist ühest paradigmast. Tegemist on jututsüklitega, mida iseloomustavad võrreldavad või sarnased sündmused ja neid kujundavad nähtused, moodustades juttude võrgustiku, mis üksteist toetavad ja täiendavad nii sõnumlikkuse, emotsionaalsuse kui

jutukogemuslikul tasandil. Oma uurimuses olen selliseid jututüüpide rühmi nimetanud **tüübikobaraiks**.

Tüpoloogiliste segunemistega on vanasõnade uurimisel puutunud kokku Arvo Krikmann, kes seda nähtust iseloomustades kasutab sõnu „tüpoloogilised ahelad“ ja „rägastikud“ (Krikmann 1997: 154–162). Osalt on vanasõnade kui retoorilis-folkloorse lühižanri spetsiifika võrreldes jutužanridega, sh muinasjuttudega, erinev – vanasõnade lühidus võimaldab neid kuulajal samavormilisena ja samas sõnastuses palju paremini meelde jätta ning kasutada, muinasjuttude puhul on suuline sõnasõnaline taasesitamine praktiliselt võimatu. Võimatu oleks eeldada isegi jutusüžeede muutumatut esitamist: jutustaja – kas tahtmatult või nimme – varieerib ja loob esitatava loo uuesti. Kuivõrd aga vanasõnad ja muinasjutud on mõlemad folkloorižanrid, siis põhilised folklooriseadused avaldavad neile mõlemale enam-vähem ühesugust mõju. Krikmann kirjeldab oma raamatus „Sissevaateid folkloori lühivormidesse I. Põhimõisteid. Žanrisuhteid. Üldprobleeme“ (1997) erinevaid viise, kuidas kaks (ja enam) tüpoloogilist üksust võivad omavahel kombineeruda või liituda. Ta kirjutab: „Kaks tüpoloogilist üksust võivad kontamineeruda „põkkuva“ liitumise teel või hübriidvormide vahendusel. Võib tekkida pikemaid tekstiahelaid, aga ka keerukamaid tüpoloogilisi rägastikke, mis hargnevad mitmes eri mõõtmes ja on vahel ülimalt sidusad. Selliste rägastike „vastasservadel“ paiknevad tekstid sarnanevad üksteisega üpris vähe, „lähinaabrid“ aga üpris suuresti, ning üleminekud võivad olla nii aste-astmelised, et näib olevat mõttetu küsida, kus lõpevad siin „ühe vanasõna variandid“ ja algavad „teise vanasõna variandid“ või kui mitmeks tüpoloogiliseks üksuseks seda tekstipadrikut üldse tuleks jagada.“ (Krikmann 1997: 154)

Ka ATU tüübikataloog sisaldab jututsükleid moodustavaid jututüüpe, mis koonduvad nn katustüübi alla. Näiteks jututüübil „Lapsed ja vanapagan“¹⁵ (ATU 327) puudub kataloogis üldse sisukirje, viidatud on vaid kolmele tüübile, mis selle nn katustüübi alla

¹⁵ „The Children and the Ogre“

koonduvad: „Hans ja Grete” (ATU 327A), „Vennad vanapagana juures” (ATU 327B)¹⁶ ja „Kurat (nõid) viib kangelase kotis koju”¹⁷ (ATU 327C). Üheks selliseks imemuinasjuttude tsükliks on „Naine oma kadunud meest otsimas”¹⁸ (ATU 425), mis koondab seitset rahvusvahelist jututüüpi: „Koer peigmeheks” (ATU 425A)¹⁹, „Nõia poeg” (ATU 425B),²⁰ „Kaunitar ja koletis” (ATU 425C),²¹ „Kadunud mees” (ATU 425D),²² „Nõiutud mees laulab hällilaulu” (ATU 425E),²³ „Ussi naine” (ATU 425M),²⁴ „Solvatud peigmees vabaneb nõidusest” (ATU 425*).²⁵ Jututsüklikena on ATU kataloogis esitatud veel kahest või kolmest jututüübist koosnev Tuhkatriinu-jututsükkel (ATU 510) ning tsükliid „Erakordsed kaaslased” (ATU 513) ja „Kass abiliseks” (ATU 545).

ATU kataloogis on mitme muinasjututüübi puhul ristviidetega osutatud vastavate tüübisüžeede põhimõttelisele sarnasusele. Mõnelgi juhul on olnud raske tüpoloogilist eristust teha, nt eesti muinasjuttude tüpoloogias (EMj I 2009) tüüpide „Naistetapja ja kolm õde” (ATU 311) ja „Sinihabe” (ATU 312) puhul.

Sageli tõuseb rahvajuttude tüpoloogiaga tegemisel uurija ette probleem, kuidas tõmmata konkreetse jututüübi puhul piir muinasjutu- ja muistendižanri vahele. Ülo Valk viitab Elliott Oringile, kes iseloomustab **muistendit** kui narratiivset esitust, mis võtab abiks tõe retoorika, ning kui žanri, mis on otseselt sõltuv domineerivatest diskursustest (Valk 2009: 261–262). Valk on veel märkinud, et eesti folkloristikas on muistendižanri käsitatud enamasti „tüübimõiste kaudu, mis annab meile ettekujutuse stabiilsetest ja laialt

¹⁶ „The Brothers and the Ogre”

¹⁷ „The Devil (Witch) Carries the Hero Home in a Sack”

¹⁸ „The Search for the Lost Husband”

¹⁹ „The Animal as Bridegroom”

²⁰ „Son of the Witch”, Eestis ei ole tüüp registreeritud.

²¹ „Beauty and the Beast”

²² „The Vanished Husband”, Eestis ei ole tüüp registreeritud.

²³ „The Enchanted Husband Sings Lullaby”, Eestis ei ole tüüp registreeritud.

²⁴ „The Snake as Bridegroom”

²⁵ „The Insulted Bridegroom Disenchanted”, Eestis ei ole tüüp registreeritud.

levinud jutusüžeedest“ (Valk 2008: 57).²⁶ Ka imemuinasjutt kui žanr, mille süžeed on reeglina rahvusvaheliselt veelgi laiemalt levinud, on seotud suuresti tüübimõistega.

Termin ‘muistend’ (ingl *legend*) tuleneb ladinakeelsest verbist *legere* (lugema) ning tähistas algselt lugu mõne pühaku elust. Neid loeti läänekristlikus maailmas alates 12. sajandist jumalateenistustel või mõnes teises usulises kontekstis valjusti ette. 18. sajandil termini sisu avardus, hakates tähistama igasugust rahvausundil põhinevat juttu – olgu kirjalikku või suulist –, mida käsitati kui mitteametlikku teadmist. Romantismi esindajad nägid muistendit palju positiivsemas valguses kui valgustusajastu mõtlejad. Saksakeelne termin *Legende* säilitas kitsama, pühakulegendi tähenduse. Muistendi avaram definitsioon vastab saksakeelsele terminile *die Sage*, mida on eriti kasutanud Jacob ja Wilhelm Grimm oma raamatus *Deutsche Sagen* (1816–1818). Vennad Grimmid olid väga huvitatud sellistest juttudest – nad nägid neid pigem lokaalsete ja realistlikena kui rahvusvaheliste ja fantastilistena (Langlois 2008: 569).

Ameerika folklorist Timothy R. Tangherlini sõnastab muistendi definitsiooni järgmiselt: „Muistend on traditsiooniline, (ühe)episoodiline, ülimalt ökotüübiline, lokaliseeritud ja historiseeritud narratiiv mineviku sündmustest, mis räägitakse usutavana kõnekeelses esitusviisis“²⁷ (Tangherlini 1994: 22). Sama autor toetab Linda Deghi mõtet, kelle sõnul muistend on muistend, kui see tõstatab debati uskumuse üle.²⁸ Seda täiendab Tangherlini järgmiselt: „Aga uskumus on vaevalt staatiline; nõudmine muistendile on, et see oleks usutav; aga see ei tarvitse olla usutud“ (Tangherlini 2007: 8). Nimetatud autor on siinkohal valitud eelkõige seetõttu, et osa tema väiteid ja järeldusi on seotud ka aja mõistega, mida tuleb aga mõista tema uurimiseelduste kontekstis. Nimelt tõstab Tangherlini esile asjaolu, et muistendi ajaloolisel kontekstil on kaks dimensiooni:

- 1) esitatud sündmuste ajalooline kontekst (sisemine ajalooline kontekst);

²⁶ Eesti aardejuttude tüpologia on välja töötanud muistendiuurija Mare Kalda (2001).

²⁷ *A legend is a traditional, (mono)episodic, highly ecotypified, localized and historicized narrative of past events told as believable in a conversational mode.*

²⁸ *The legend is a legend once it entertains debate about belief.*

- 2) esituse ajalooline kontekst (väline ajalooline kontekst). Lisaks toob ta veel eraldi välja etnograafilise makrokonteksti ja performatiivse mikrokonteksti. (Tangherlini 2007: 9)

Muinasjutt ja muistend žanrina on vastanduvad, või täpsemalt öeldes: vastandatud. Tuntud on Jacob Grimmi lause teose „Deutsche Sagen” I köite (1816) eessõnas: „Muinasjutt on poeetilisem, muistend on ajaloolisem”²⁹ (Grimm 1993), mis lõi pinnase muistendi defineerimiseks seda muinasjutule vastandades. Šveitsi folklorist Max Lüthi võrdleb muinasjutu- ja muistendižanri stiili ning rõhutab muinasjutu puhul selle kunstilist külge ja ajatut või ajavälist (*timeless*) esteetikat, mida näitlikustab ka žanriomane avavormel „Elas kord” (*Once upon a time*). Muistend seevastu on palju vähesemal määral kunstiline jutt. Lüthi kasutab kummagi žanri iseloomustamiseks metafoore: muinasjutu sümboolseks vasteks oleks lossi või kindluse kujund oma abstraktsuses, muistendit võrdleb ta koopa kujundiga: muistend on realistlik, isegi ajakirjanduslik jutustus³⁰ inimestest, kes on sattunud ebaharilikesse situatsioonidesse, mis alati ei leiagi lahendust (Lüthi 1976: 21).

Kust algab muistend? Eda Kalmre, kes on pikemat aega tegelnud tänapäeva muistenditega, ütleb väga selgelt, et muistend „algab sellest punktist, kus on olemas väike kraad reaalset uskumist jutu tõepärase” (Kalmre 2007: 207j). Kui muinasjutt on keskendunud peategelase rännakutele erinevates maailmades, siis muistend on fokusseeritud subjektiivselt usutavale kogemusele (Ranke 1978: 16j). Saksa jutu-uuriija Lutz Röhrichi (1991) väide, et muinasjutu ja muistendi erinevad reaalsuskontseptsioonid moodustavad põhilise erinevuse nende kahe žanri vahel, võtabki üldiselt kokku jutu-uuriijate põhiseisukoha (Degh 1995: 133j).

²⁹ Originaalis: „Das Märchen ist poetischer, die Sage historischer”.

³⁰ Muistendi sarnasusele ajakirjandusliku uudisega on osutanud ka Ülo Valk – mõlemale žanrile on ühine keskendumine erakordsele sündmusele, selle seostamine sotsiaalse aegruumiga ning taotluslik usutavus. (Valk 2008: 64)

Muistendid moodustavad osa iga rahva folkloorist, nad on arhailiste lauludega ja uskumustega võrdväärased kultuuriilmingud ja traditsioonikandjad. „Muistendižanr on üks kogukonna uskumussüsteemi mõistmise juurde, kuid see viib ka poetilisse, ajaloolisse ja sotsiaalsesse ruumi. /---/ Emotsionaalse žanrina, mille sündmused toimuvad sotsiaalses ruumis, tugevdab muistend väikeste ja suurte kogukondade ühtekuuluvustunnet ja kinnitab eraldusjooni omade ja võõraste vahel.“ (Valk 2008: 7j; vt ka Tangherlini 2007: 8j)

Linda Degh leiab, et žanride piiritlemisel ei peaks uurijad taotlema hõlpsasti saavutatavat korda, vaid pigem tooma esile paljususte korratust (Degh 1995: 132). Žanriprobleemsed jutud on huvipakkuvad. Arvatavasti ongi rahvasuus liikunud ja liikuvad jutud sageli žanriliselt n-ö ebakindlad, sõltuvalt jutustaja isikust võivad muistendisüžeed muutuda hoopis muinasjuttudeks või naljanditeks – žanrispetsiifilised omadused segunevad erinevate jutustajate poolt edasi räägitutena.

Eesti loomajuttude žanrispetsiifikat uurides pööras Pille Kippar toonase kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna juhataja Herbert Tampere soovitusel suuremat tähelepanu žanriprobleemsetele juttudele. Selliste juttude uurimine on aidanud välja selgitada, millised on rahvajutuliiikide üldised vahekorrad, ja tegelda uurijatöös igapäevaste, ent raskesti vastatavate küsimustega: *millised tekstid kuuluvad loomamuinasjuttude hulka? millised mitte? ning mida peaks tegema ülejäänutega?* (Kippar 2008: 46) Aarne klassifikatsiooni nõrgaks küljeks peab Kippar süsteemi korraldamist tegelaste järgi, sest (looma)muinasjutt vahetab tegelasi sageli ja mitmetel põhjustel, nii et juba ühe jututüübi piires kujuneb pilt vastuoluliseks (Kippar 2008: 53; Kippar 1989: 156).

Piir muinasjutu ja muistendi vahel pole alati selge, problemaatiline on ka žanrisisene liigitamine ja tüüpide määramine. Muidugi on ka eesti folkloristid korraldanud muinasjutte rahvusvaheliselt kasutatava AT (hilisema ATU) süsteemi järgi, jäädes mõnigi kord täpse määratlemisega kimpu. Abiks on võetud tüüpide kombinatsioonid, mis võib aga viia eksitavale mõttele, et sellisel juhul on alati tegemist kontaminatsiooniga, kuigi mitmed tüübinumbrid võivad märkida pelgalt jutus esinevaid motiive (sama kehtib ka

näiteks regilaulude puhul – laulude korraldajate poolt on tekstile sageli pandud mitu laulutüübi nimetust niihästi selgelt kontamineerunud laulu kui ka üksikuid motiive siduva laulu puhul). Kuna materjali korraldajaid on läbi aegade olnud kümneid ja igauks erineva ettevalmistusega, siis sõltub tulemus osalt ka korraldajate kompetentsusest, sest kunstiliselt töötlemata, ühtlustamata jutu puhul on ilma põhjalikuma uurimiseta sageli raske öelda, millisesse tüüpi üleskirjutatud muinasjututekst kuulub. Muidugi vaadatakse ennekõike jutu peategelast, sest Aarne süsteem on korraldatud nimelt tegelaste-põhiselt. Kui aga isegi loomamuinasjuttude puhul tekib küsimus, kas peategelasteks on ikkagi ainult loomad, siis mitme tegelase ja hargnevate süžeeiinidega muinasjutu puhul võib tüübimääramine veelgi raskemaks osutada.

Žanride ja jututüüpide koosvaatlemine on teatud mõttes probleemne. ATU kataloogis on alaliigi „imemuinasjutud” all rida jututüüpe, millel on vähemal või suuremal määral teistegi žanride – nagu muistend, legendiline muinasjutt, naljand vm – tunnuseid. Nii näiteks on imemuinasjuttude hulka arvatud jututüübid „Naine libahundiks” (ATU 409) ja „Laibasööja” (ATU 363), mis on pigem usundilised muistendid; jututüübid „Sõbrad elus ja surmas” (ATU 470) ja „Surma sõnumid” (ATU 335) on jällegi legendilise muinasjutu tunnustega; jututüübi „Kolme rännumehe kaup kuradiga” (ATU 360) süžee aga kattub osalt naljanditüübiga „Kolm paksu sakslast” (ATU 1697).

Sellisel jututüüpide klassifitseerimise süsteemil on juba sajandivanune traditsioon, millele pani aluse soome folklorist Antti Aarne, koostades esimese tüübikataloogi (ilmus aastal 1910). Seda on hilisemal ajal oluliselt täiendanud ameerika folklorist Stith Thompson (1928; 1961) ja saksa uurija Hans-Jörg Uther (2004). Nii on H.-J. Uther näiteks kataloogi tüübiartiklites küll osundanud kirjeldatavate tüübisüžeede muistendlikkusele või legendilisusele, kuid säilitanud siiski nende süžeede tüübiumbri ja asukoha žanri- ja süžee-põhises rahvajuttude tüpoloogias.

Etnopoeetiliste žanride süstemaatika ja sellekohaste teooriatega on põhjalikumalt tegelnud folklorist Heda Jason Iisraelist, kes on loonud rangelt loogilise ja väga üksikasjaliku folkloorižanride süsteemi. (Jason 1977: 16–55)³¹ Jason on esitanud Iraagi juutide rahvajuttude tüpologia, sidudes selle enda väljatöötatud žanrisüsteemiga (Jason 1988a). Autor esitab süsteemse registri, kus iga üksik tüüp on saanud kindla žanrilise vaste. Jasoni teooriale etnopoeetilistest žanridest, eriti aga nende seostamisele konkreetsete jututüüpidega, on andnud kriitilise hinnangu Jasoni kaasmaalane, folklorist Eli Yassif, kelle väitel tõestab Jason oma kataloogiga, et Aarne–Thompsoni süsteem ei baseeru usaldusväärsetel žanrilisel alusel ja et seda ei saa muinasjuttude klassifikatsiooni kriteeriumina kasutada (Yassif 1990: 184–187).

Muinasjutuprojekti töörühma igapäevatöös, mille üks eesmärke on kirjandusmuuseumi arhiivis säilitatavaid muinasjututekste süstematiseerida ja tüpologiseerida, on tüübi- ja žanriküsimuste temaatika tõusnud üles ka täiesti praktilisel tasandil. Kuidas žanristada arhiivitekste ja jututüüpe? Kas kõik jututüübid, mis on paigutatud imemuinasjuttude alaliigi alla, kuuluvad sinna ka tegelikult? Kas me saame üldse žanristada tüüpe? Või saab kindla žanri määrata vaid tüübi alla kuuluvatele üksikvariantidele? Mõnikord ei saagi mingi konkreetse arhiiviteksi puhul rääkida ühest žanrist, küll aga on võimalik eristada mitmele žanrile iseloomulikke motiive ja tunnusjooni.

³¹ Jason ei kasuta mõistet 'folkloor' (*folklore*), vaid termineid 'suuline kirjandus' ja 'etnopoeetika' (*oral literature, ethnopoeetry*) (Jason 1977).

3 Aja tunnetusest muinasjuttudes

Erinevatel folkloori-, sh rahvajutužanridel on ainuomane ajakäsitus, mis aitab muude tunnuste kõrval vastavate žanrikategoriate vahele piiri tõmmata. Samas on narratiivsetel folkloorižanridel, nii muinasjutul, muistendil kui müüdil, ka vähemalt üks ühine joon: tegevus (*action*), mida igas žanris väljendatakse kui jutustatud sündmuste järgnevust. Ungari folklorist Anna Bihari-Andersson märgib, et oma loomu poolest reprodutseerivad, transformeerivad ja rekonstrueerivad kõik narratiivsed vormid sündmuste kronoloogilist järgnevust, seetõttu võib ruumi ja aja käsitlust pidada täie õigusega jutustamise (*narration*) loomuomaseks jooneks (Bihari-Andersson 1987: 100). Aja kategooria on läbivalt olemas ja kohal jutužanrides ning ka konkreetsetes jututekstides ja tüübisüžeedes.

Ameerika folklorist William Bascom võrdleb kolme klassikalise narratiivižanri erinevat suhet ajasse ja märgib, et muinasjutte on võimalik asetada mistahes aega (ja ruumi) ning selles mõttes on need peaaegu ilma ajata (ja kohata) (*timeless and placeless*); samas kui müüdi sündmused toimuvad kauges minevikus loomise algaegadel, muistend aga kuulub lähiminevikku (Bascom 1984: 8j).³² Kui Lutz Röhrich nendib, et „ajal puudub muinasjutus funktsioon” (s.t aeg on, aga tal pole mingit ülesannet) (Röhrich 1991: 12), siis Max Lüthi arvates portreeterib muinasjutt ajatut maailma: „muinasjutus puudub peaaegu täielikult ajamõde” ning „muinasjutt saab ajast võitu seda ignoreerides” (Lüthi 1964: 16, 28).

Iga uurija esitab materjalile küsimuse lähtuvalt oma teaduslikust huvist või kogemusest, vastused aga sõltuvad teksti lugemise suunitlusest. Muinasjututekstidest võib välja lugeda näiteks kaks vastandlikku ajatunnetust, mida illustreerivad järgmised näited. Pilistverest üles kirjutatud jutus (tüüp „Vaeslaps ja peretütar”, ATU 480) saadetakse

³² Bascom esitab kolme proosanarratiivi – müüdi, muistendi ja muinasjutu – võrdluse tabelina, kus lisaks ajale on eristavaiks kriteeriumeiks uskumine, koht, suhtumine narratiivi (pühalik või sekulaarne) ja peamised tegelased (Bascom 1984: 9).

vaeslaps metsa maasikale. Tüdruk satub imepärasesse maailma, kus hobune, lehm ja lammas tal järgemööda end aidata paluvad. Viimaks jõuab ta ühe majakeseni metsa ääres. Uksel seisab vana eideke, kes omakorda palub, et tüdruk talle sauna kütaks ja teda peseks. Tüdruk peseb vanakese ilusasti puhtaks ja aitab voodisse. Vanake muutub äkki nooreks. See noorenenud „eideke” annab vaeslapsele kruusi maasikatega ja kastikese.

Vaenelaps võttis alandliku meelega ühe lihtsa puust kastikese, tänas ja jooksis koju. Kodus selgus, et ta vaid üsna vähe aega ära oli olnud, nii et teda ei osatud veel oodatagi.³³

Kui peretütar sama tee ette võtab ja majakese juurde jõuab, ootab tedagi vana eideke, sama, kes esines ka esimeses episoodis: tegelane on taas vanaks muutunud, ta on sama kehvake kui vaeslapsega kohtudes. Aeg oleks end justkui algsituatsiooni tagasi kerinud.

Sangastest üles kirjutatud jutus „Imelik sõrmus” (tüüp „Imesõrmus”, ATU 560) päästab kaupmehe poeg piinajate käest koera, kassi ja mao. Madu muutub nooreks neiuks, viib poisi oma isa juurde ning õpetab, et noormees võtaks vaevatasuks vaid imesõrmuse.

Mees läks sõrmusega koju. Imelikul viisil oli aga see aeg, mis temal mõne tunni pitkune näitas, tervelt kolm aastat mööda viinud. Isa oli temal kodus juba ära surnud, ema pimedaks jäänud ja pood ära lagunenu. Ta kõneles varsti läbi sõrmusse: „Ema saagu terveks ja pood saagu uueks!” Teisel hommikul oligi ema terve ja pood uus.³⁴

Ka selles jutus toimub aja tagasikerimine – peategelase koduse algsituatsiooni (osaline) taastumine (isa puhul muutust ei toimu).

³³ RKM II 436, 841/5 (3) < Pilistvere khk, Kõo v, Venevere k – Linda Kolk < isalt (1990).

³⁴ H I 7, 679/82 (2) < Sangaste khk, Kui gatsi v – J. Orgusaar (1887). Vt EMj 1967: 270–272.

Esimeses näites kogevad koju jäänud inimesed aega lühemana kui muinasjutuilmast seiklev tegelane. Seda olukorda võib väljendada lihtsa valemiga:

$$\text{inimaeg} < \text{muinasjutuaeg}$$

Teisel juhul on vastupidi: peategelase meelest mõne tunni pikkune kodust äraolek osutub tegelikkuses mitmeaastaseks:

$$\text{inimaeg} > \text{muinasjutuaeg}$$

Kirjeldatud muinasjutusituatsioonid haakuvad Einsteini erirelatiivsusteooria ajakäsitlusega: nimelt on ajale omane aja kokkutõmbumine (*time contraction*) ja aja laienemine (*time dilation*) (vt Klein 2009: 11). Olukorrale, kus muinasjutuaega on kulunud rohkem (aeg on pikem) võrreldes inimajaga, avaldab mõju aja kokkutõmbumise efekt, teisel juhul on tegemist aja laienemise efektiga.

Heda Jason kirjutab suhtelisest ajalisest nihkest (*relative time shift*), mis toimub inimaja muutumisel numinoosseks ajaks ning kus imeaeg ehk mirakuloosne aeg võib ühtlaselt voolava inimaja suhtes kas laieneda või kokku tõmbuda. Neid mõisteid selgitab Jason järgmiselt:

- 1) aja kokkutõmbumisega (*contraction of time*) puutume kokku loos mehest, kelle meelest on rumal ja kasutu istutada jaanileivapuid, mis hakkavad vilja kandma alles seitsmekümne aasta pärast. Siis jääb mees magama. Ärgates näeb ta võõrast noormeest (selgub, et tegemist on pojapojaga) saaki korjamas, linn aga on tundmatuseni muutunud. – mees on maganud seitsekümmend aastat. Saanud teada tõe, mees sureb.
- 2) aja laienemisega (*expansion of time*) on tegemist näiteks loos, kus jumal laseb usutaganejal mõne minuti jooksul kogeda seitset aastat mehe elus. (Jason 1977: 207–211)

Ruumi kategooria on aja kategooria kõrval teine keskne muinasjutu struktuurielement kronotoobis. Kõik see, mis toimub jutu ruumis, toimub ka ajas, ning kõik see, mida võib öelda muinasjutu-ruumi kohta, kajastub sama muinasjutu ajas. Setu imemuinasjuttude ruumilisest organiseeritusest on uurimuse kirjutanud semiootik Katrin Alekand (2000). Autor kasutab uurimistöös Juri Lotmani teooriat, mis jagab kultuuritekstid kahte peamisse rühma. Esiteks tekstid, mis iseloomustavad maailmapildi mudeli sisemist struktureeritust ruumikirjeldusena (vastavad küsimusele, kuidas on üles ehitatud) – sellele tekstitüübile on iseloomulikud liikumatud tegelaskujud (esemed, puud, majad). Teise rühma tekstid kirjeldavad inimese kohta, asendit ja tegevust teda ümbritsevas keskkonnas: liikumine toimub esimese tekstitüübi poolt kirjeldatud maailma sees, aparaadiks on kõik liikumisele osutavad märgid (vastavad küsimusele, mis ja kuidas juhtus). Tegelane on dünaamiline, liikumine läbi ruumivariantide loob struktuuri. Ruumilise organiseerituse seisukohast lähtudes on see tekstitüüp lugejale/kuulajale oluliselt informatiivsem kui esimene. (Alekand 2000: 5)

Imemuinasjutud kuuluvad teise rühma: oluline on kangelase liikumine läbi erinevate ruumide, ruumikirjeldus antakse liikumise kaudu. Kui tänapäeval on kiire liikumine maa peal, taevas, maa all ja ookeani põhjas tänu tehnilistele abivahenditele põhimõtteliselt võimalik ja igapäevanegi, siis muinasjuttudes on liikumine läbi õhu või ka maa-all seotud ikkagi vaid üleloomulikul teel kättesaamatusse, ületamatult kaugesse paika jõudmisega. See aga tähendab võimet valitseda ruumi.

Alekand liigitab muinasjutud selle järgi, kas muinasjutu-ruum on horisontaalne või vertikaalne. Horisontaalset ruumi võib tinglikult nimetada geograafiliseks või müto-geograafiliseks, tegelane liigub maapealses ruumis. Vertikaalne ruum kujutab endast põhimõtteliselt kolme üksteise kohal asetsevat sfääri, mida eraldi võetuna käsitletakse horisontaalsetena. Liikumisel minnakse lihtsalt ühest kihist teise. Vertikaalses ruumis liigub kangelane a) maapealse ja taevase sfääri vahel või b) maa-pealses ja maa-aluses ruumis. (Alekand 2000: 6)

Kui tegelane liigub ühest ruumist teise või ka ühe ruumi piires, siis üldiselt ei määratleta erinevate sündmuskohtade vahelist kaugust ruumiliste mõõtühikutega, vaid pigem ajaliselt: kangelane rändab ühest kohtast teise nii ja nii mitu päeva. Ajaline pikkusmõõt on kasutusel tänapäevalgi, näiteks: *kolm päeva sõitu (merel) ja olemegi kohal*. See kinnitab ajalis-ruumilise mõõtühiku universaalsust ja otstarbekohasust: *viie päeva pikkune teekond* tähendab küll jalgsirändajale üht, merel sõitjale aga teist, kuid nii jutustaja kui kuulaja saavad asjast (vajalikul määral) ühtmoodi aru. Kui aga tegemist on imeesemega, näiteks lendava vaibaga, siis pole ei kuulajal ega jutustajal ei enda ega mõne teise inimese kogemust kuskilt võtta. Jutus võib küll olla vihje, et *vaip liikus tuulekiirusel* (tekitades mingi kujutluse teekonna pikkusest), kuid oluliseks võibki osutada aeg (lennati kolm päeva ja selle aja jooksul juhtusid olulised sündmused). Muinasjutud kasutavad üldarusaadavaid mõõtühikuid nii aja, ruumi kui ka pikkuste (kauguste) jaoks.

Vahemaade üliinimlikule suurusele või ühest ruumist teise liikumise võimatusele viitab eriliste, imeväeliste abivahendite kasutamine. Et saavutada n-ö võim aegruumi üle, ei piisa tavainimese oskustest ja võimetest. Öeldakse, et inimene on oma aja peremees – s.t oma aegruumi aja peremees, aga selleks, et kogeda teistsugust aega ja ruumi, tuleb argisest aegruumist väljuda. Muinasjutud osutavad üheselt sellele, et ilma imelise abiliseta pole see võimalik. Inimene vajab üleloomuliku sekkumist, et ületada oma aegruumiline piiratus.

Igale ruumile vastavad omad kangelased, kelle mõjuvõim on suurim nende n-ö koduruumis (nt imeline põgenemine: kui kangelane jõuab tagasi kodusfääri piiresse, siis kaob tal hirm, sest demonlik tegelane ei pääse üle piiri kurja tegema). Reeglina on maapealne ruum see, kus saavad tegutseda tegelased igast sfäärist.

Alekand (2000: 7) refereerib Sergei Nekljudovit (1975), et selgitada muinasjutu-kangelase suhet aja ning ruumiga, kui ta liigub ühest ruumist teise või oma koduse ruumi siseselt:

1. Kuni oma esimese käiguni on kangelane suletud ruumis (kodus) ning ei liigu ruumis, vaid ajas: kirjeldatakse tema kasvamist, arengut (s.t muinasjutus on aeg ja ruum lahutatavad ning eraldi vaadeldavad; maailma tavalisus – aegruumiline ühtsus – siin ei kehti).
2. Pärast esimese käigu sooritamist suletud ruumist välja (lahkumine kodust) hakkab ta liikuma avatud ruumis, tihti mõne uue suletud ruumi suunas. Kangelase ajaline liikumine peatub, võidakse küll olla teel päevi ja öid (isegi aastaid), aga kangelane ise vanemaks ei muutu.
3. Liikumine on alati vahelduv: kui toimub liikumine ruumis, siis seisab aeg – võiks öelda, et aeg on suletud. Kui liikumine ruumis peatub, muutub dünaamiliseks aja mõõde.

Siin on teatav vastuolu, millega ei saa siinkirjutaja nõustuda: nimelt eeldab iga tegevus ise aja olemasolu, iga liikumine võtab aega.

Näiteks Okasroosikese muinasjutus (ATU 410) *kuningapoeg jõuab kibuvitstesse mattunud lossi juurde*. Esiteks on siin tegemist verbiga, mis sisaldab liikumist ruumis. Teiseks järgnevad tegevused, mis ei saa ühe hetkega sündida, vaid toimuvad ajalises järjekorras – kuningapoeg läheb lossi, kõnnib seal ringi, leiab uinuva kuningatütre jne. Kui jutustaja peaks selle situatsiooni kaardistama (vt Labrie: 1999: 50jj), siis asetseksid Okasroosikese muinasjutu sündmused üksteise järel, mitte peal.

Pole võimalik, et ei jutustaja ega kuulaja ei järjesta sündmusi ajaliselt, sest ajatunnetus on inimesele loomuomane. Mitmesugused erinevad ajakogemused on nii kuulajale kui jutustajale möödapääsmatud: loo jutustamine toimub ajas (loo rääkimine võtab aega), samal ajal leiavad jutustamissituatsiooni ruumis aset mingid sündmused jne. Nii jutustaja kui kuulaja kujutlevad sündmusi ajalises seoses, elavad üle hirme, pettumusi, petmisi jmt, aga see saab toimuda ajas. Lisaks sellele on inimene (tegelikult kogu

maailm) muutunud vahepeal (muinasjutu jutustamise-kuulamise ajal) vanemaks ja teisenenud.

Edasi selgitab Alekand S. Nekljudovi teooriat:

4. Eriti pika eemalolekuga tavaruumist (reis teise maailma, liikumine vertikaalses ruumis) võib toimuda ajaline tagasiliikumine: kangelane naaseb 'reaalsesse' ruumi nooremana kui sealt lahkudes.

Eesti imemuinasjutukorpust selle pilguga vaadates pole siinkirjutaja sellekohast näidet leidnud, mis muidugi ei välista, et 6000 teksti hulgas võiks mõni olla. Küll aga on lugusid, kus peategelane naaseb „teisest ilmast“ pärast pikka äraolekut ja kas muudab oma kunagise noore pruudi vananenud naisest taas nooreks või toimub tema enda nooremaks muutumine.³⁵

Muinasjuttude rääkimine pole elavast traditsioonist kadunud, pigem võib rääkida kaasaegsest suunast, kus muinasjutte on ise täiskasvanuna õpitud niihästi raamatutest, arhiiviüleskirjutustest, helisalvestistelt, aga ka elavast pärimusest. Need nn uue põlvkonna jutuvestjad püüavad esitada jutte ehedalt – aga oluline pole mitte sõnasõnaline ja murdeline autentsus, vaid kaasaelamine, tämbri muutused, sisseelamine, visualiseerimine, emotsionaalse ja visuaalse ruumi tekitamine, jne. See on jutuvestja nn uurimistöo materjaliga, mõistmaks jutu sõnumit, konteksti, mõju kuulajatele.³⁶

Uuriija-folkloristi käsutuses on samad allikad: lisaks arhiivisäilikutele ja avaldatud tekstidele on meie kõrval iga päev ka jutuvestjad – nende hulgas ka meid huvitavate juttude rääkijaid. Folkloristikas on juba ammu käibel meetod, mis põhineb tööil informandiga. See meetod eeldab jutuvestja jälgimist, küsitlemist (milliseid jutte ta teab,

³⁵ Vt ka 4. ptk.

³⁶ Sedalaadi jutustajatena väärivad esiletõstmist näiteks tänapäeva professionaalsed jutuvestjad Piret Päär ja Terje Lillmaa.

kellelt ta neid kuulis, millises situatsioonis jutte räägiti) jm tegevust, mis on seotud jutustamisega.

Kanada folklorist Vivian Labrie töötas muinasjuttude uurimiseks välja jutusüžeede kaardistamise meetodi. Ta palus informantidel-jutuvestjatel oma juttude süžeesid kartograafiliselt kujutada. Labrie kirjutab: „Nad [jutuvestjad] nägid endid justkui juturänduritena.“³⁷ (Labrie 1999: 50) Uuriija sõnul jätaavad jutuvestjad loo meelde kui mingi kaardistatud ala läbimise: kulgevad kangelase kõrval, nähes sama mis temagi, olles justnagu ise loo sees. Kui neil paluti kujuteldav maastik paberile joonistada, oli tulemuseks ligikaudne süžeekaart kangelase liikumise, abistajate, olulisemate sündmustega jne. Labrie meetodit eesti ainesele rakendanud Katrin Alekandi järgi on põhimõtteliselt „sellise kaardi järgi ka lugu mitte tundval inimesel võimalik see ära jutustada” (Alekand 2000: 8).

Vivian Labrie jaotab imemuinasjutud kaheks: 1) läbimise või läbiminemise lood (*contes de traverse*), kus läbitakse ruum; ja 2) viletsuse, raskete aegade lood (*contes de misère*), kus liikumine toimub ajas (Labrie 1999: 50).

Katrin Alekand püüdis ruumimudelit ja Labrie' kaardistamismeetodit kasutada jututüübi Maarja laps (ATU 710) analüüsimisel. Selgus, et selles jututüübis on ruumist olulisem aeg, peategelane aga on passiivne ja staatiline – asjaolud, mis muutsid keeruliseks tema liikumise kaardistamise. Dünaamilised tegelased olid abistaja Neitsi Maarja ning kuningas.³⁸ See muidugi raskendab või teeb võimatukski juttu ammendavalt kaardistada:

„Teine probleem tulenes suurtest hinnanguliselt kirjelduslikest osadest tekstis. Selle asemel, et kirjeldada tegevust katkematu sündmusteahelana, kus kangelane on vahet-

³⁷ *tale-trekkers*.

³⁸ Antud juhul ei olegi meil tegemist imemuinasjutu, vaid legendilise muinasjutuga, millel on oma poeetiline reeglistik ja kristlik tunnetus, eesmärgiks mõjutada kuulajaid usuliselt ja moraalselt.

pidamata tegevuses, antakse seda edasi vaheldumisi ajahetki või harvemal juhul ruumis olevaid objekte kirjeldatavate plokkidena.” (Aleksand 2000: 11)

Võib nõustuda Ungari muinasjutu-uurija Anna Bihari-Anderssoniga, et Max Lüthi ja Lutz Röhrichi eelpool toodud väited ei puuduta narratiivi enda olemuslikku ajavälisust, vaid muinasjutu stiili ning et „muinasjutt kui narratiiv annab edasi sündmuste kronoloogilist järgnevust, mis loomuldasa kätkeb endas aega“ (Bihari-Andersson 1987: 100).

Bihari-Andersson teeb muinasjutusüžeeses vahet eri ajastruktuuridel, toetudes Lubomir Dolezeli narratiiviaja analüütilisele mudelile. **Looaeg** (ehk jutuaeg) (*story time*) on kõiki jutu sündmusi hõlmav kronomeetrilise aja hulk. Sellele vastandub **tegevusaeg** (*action time*), mis tähistab vaid jutustatud tegevusi. **Süžeeae** (*plot time*) on subjektiivselt segmentitud ja korrastatud kunstiline aeg. Süžeeae avaldub looja ja tegevusaja vahelise tugeva pingena. (Bihari-Andersson 1987: 101–110) Kangelase elust ja seiklustest leiab tavaliselt jutustamist vaid tühine osa. Just imemuinasjuttude puhul on see ennekõike nii. Muinasjutu looaeg on seega esitatud jutustatud ja jutustamata osadena. ATU kataloogi jutuepisoodidele vastavad jutustatud osad hõlmavad jutustamata osistest proportsionaalselt väiksema ajahulga. Ameerika folkloristi Wilhelm F. H. Nicolaiseni (1991: 3) sõnul on „muinasjutt seetõttu paradoksaalselt kaldu vaikuse ning mitteütlemise suunas”.

Nicolaisen keskendub mitmes käsitluses rahvajutu ajale ja kirjeldab muu hulgas jutustatud aja struktuuri muinasjutus. Jutustatud aeg (*narrated time*) vastab oma sisult tegevusajale. Looaja tähenduses kasutab ta terminit *recounted time*. (Nicolaisen 1984: 417–420)

Imemuinasjutt väldib konkreetsust ja detailseid kirjeldusi (või on need aja jooksul ja mitmes suunas levides maha kulunud). Nicolaiseni (1991: 6) väitel on narratiivi ajal ja ruumil muinasjutt peamiselt distantsiloov funktsioon, millega tegelased ja süžeed viiakse välja argireaalsusest. Ometi toimub muinasjutusündmustik väga selgepiirilises

kronoloogilises mikrokosmoses, kus kuulajail on kerge orienteeruda (Bihari-Andersson 1987: 105). Imemuinasjutu ajastruktuur toetub inimese elusündmuste ajastruktuurile. Muinasjutu peamine ajaühik *päev* (sh hommik, lõuna, õhtu jm) lähtub inimese argisest ajaarvamisest. Oma käsitluses ajast soome rahvajuttudes märgib Henni Ilomäki (2001: 23), et päevast ja öist aega kogetakse erinevalt: terviklik öö vastandub mitmeks osaks liigendatud päevale. Öö võib alata pärast keskööd ja lõppeda esimese kukelauluga; samamoodi erinevad teineteisest unenägede aeg ja tavaeg (*ib.*: 26).

Erilist tähendust muinasjutu kronoloogilises mikrokosmoses kannab öö ja päeva vastandamine. Seda kasutatakse stiilivõttena, et väljendada olulisi muutusi süžees (Bihari-Andersson 1987: 105). Kui öö on süžee seisukohalt tähtis, siis muutub kesköö jutus märkimisväärseks eraldusjooneks (Nicolaisen 1984: 424): jutukangelane, kes on öösel ärkvel ja valvas, kuuleb tähtsaid sõnumeid, ta leiab lahenduse rasketele probleemidele, päästab enda ja oma kaaslaste elu („Läbitantsitud pastlad”, ATU 306; „Kuningatütar klaasmäel”, ATU 530; „Rikas vend ja vaene vend”, ATU 613); vaid öötunnil võtab loomaks nõiutud abikaasa inimese kuju („Koer peigmeheks”, ATU 425A). Ööl võib olla ka salalik, ohtlik, isegi pahaendeline kõrvaltähendus: suur osa imeesemete vargusi või vahetamisi toimub öösel, kui nende omanik magab („Kuldne lind”, ATU 550; „Laud, eesel ja kepp”, ATU 563; „Imesõrmus”, ATU 560).

Heda Jason on kirjeldanud rahvaluulele omaseid erinevaid ajadimensioone. Ta toob välja aja kolm põhikategooriat:

1. **Inimaeg** (*human time*)³⁹ – reaalse maailmaga seotud lineaarselt kulgev ajalooline aeg, mis voolab ühtlaselt ja ühes suunas minevikust olevikku ning olevikust edasi tulevikku. Iga sündmus selles ajas on kordumatu.

³⁹ Rein Veidemann on pakkunud Ricoeuri termini *human time* eestikeelseks vasteks “inimlik aeg” (Veidemann 2002: 25).

2. **Müütiline aeg** (*mythic time*) – tsükliline aeg. Müütilise epohhi algul ei eksisteeri veel aega ega korrapäraseid ajaühikuid. Müütilise ajajärgu lõpuks luuakse jumalike jõudude võitluse tulemusena ajaline kord ning algab inimeste aeg. Jumalustel on vabadus ajaga manipuleerida, sest ajakorraldust pole veel kehtestatud. Müütilise aja tsüklid annavad ajaloolisele ajale rütmi.

3. **Fiktsionaalne aeg** (*fabulous time*) – aeg, milles elavad fantastilised olendid. Võrreldes ajaloolise ajaga seisab see aeg paigal või voolab väga aeglaselt. Sisenedes üleloomulikku fiktsionaalsesse maailma võib inimene ajutiselt muutuda sealsete ajaseaduste subjektiks. Vastupidine olukord, kus fiktsionaalse maailma olend alluks inimaja reeglitele, on ebatõenäoline. Jason eristab fiktsionaalse aja puhul veel neli alamkategoriat:

3.1. **Imeaeg** (*miraculous time*) – imepärane, üleloomulik aeg. Imeaeg kehtib teises ilmas, mida asustavad pühakud, inglid, kuradid, surnute hinged, olümplaste laadi jumalad. Need olendid ei vanane. Võrreldes inimeste (maailma) ajaga võib imeaeg nii laieneda kui kokku tõmbuda. Jasoni käsitlese järgi tugineb imeaeg eelkõige n-õ ametlikule usundisüsteemile.

3.2. **Eshatoloogiline aeg** (*eschatologic time*) – imeaeg, mis saabub pärast ajaloolise aja lõppu.

3.3. **Deemonlik aeg** (*demonic time*) – kehtib deemonlike olendite maailmas ja valitseb mittekanoonilises rahvausundisüsteemis. Ka see aeg seisab paigal, selle asukad ei vanane ja võivad võtta mistahes kuju.

3.4. **Muinasjutuaeg** (*marvelous time*) – esineb vaid imemuinasjuttudes. See aeg ei voola üldse.⁴⁰ Kuningatütar on igavesti abiellumisealine, ükskõik kui kaua ta

⁴⁰ Muinasjutu imeolendid on põhiolemuselt eatud, pole juttu nende sünnist ega vananemisest, nad on stabiilses vanuses (vana naine, hall vanamees) (Jason 1988b: 142).

sobivat kosilast ootaks. Jututüübis „Loompruut” (ATU 402) vabastab kuningapoeg maoks muudetud kuningatütre aastatepikkusest nõidusest. Uss-kuningatütar elab pikki aastaid üksikus lossis paksu metsa sees, kuni sinna saabub kuningapoeg, kes madu veel mitu aastat teenib ja viimaks ta nõidusest vabastab. Tütarlaps on jäänud sama nooreks kui ennegi ja abiellub oma päästjaga. Ka Okasroosike (ATU 410) on pärast saja-aastast und niisama noor kui uinudes. Aeg oleks justkui paigal seisnud. (Jason 1977: 204–219)

Jasoni pakutud imeaja ja demonliku aja eristuskriteeriumiks on kuulumine ametlikku usundisüsteemi. Arvan, et need kaks ajatüüpi võiksid moodustada ühise ajakategooria: mõlemad seostuvad usundilise reaalsusega ja mõlemal juhul on aeg staatiline. Kummagi aegruumi asukaile ei kehti maa peale sattudes inimaja seadused, küll aga saab üleloomuliku aja karmust tunda teise ilma sattunud inimene.

On rahvaluuležanre, kus esineb üks kindel ajatüüp, ja žanre, kus valitseb mitu ajatüüpi (Jason 1977: 217–218). Muinasjutus esineb kaht tüüpi aega: inimeste maailmale omane aeg ja muinasjutuaeg. Jutt algab inimeste maailmas, siinses korrapäraselt kulgevas ajas. Inimlikku päritolu kangelane kasvab koos oma vendadega suureks, ta vanemad jäävad vanaks ning surevad. Kui kangelane (kuningapoeg, noorem vend vm) lahkub kodust ja kohtab teel imelisi abilisi või vastaseid, satub ta muinasjutumaailma ja -aega. Inimeste maailma ja muinasjutuailma eraldab teineteisest tihti tohutu vahemaa (Jason 1977: 222). Selle pika teekonna ja ajalise distantse markeerimiseks kasutatakse kaht sümbolilise tähendusega võtet: 1) kangelane näeb oma teekonnal üliinimlikku vaeva (nt peab ta läbi kandma mitu paari raudseid kingi) või 2) ta kasutab imevahendeid (nt seitsmepenikoorma-saapad, tuulekiirusel kihutav hobune).

Aeg on oluliseks kriteeriumiks Setus *jutustõ* eristamisel (Salve 1987: 12). Nimelt on setudel muinasjuttude ja veel mõnede teistlaadi juttude kohta kasutusel eemiline

jutukategooria *jutus*⁴¹ – selle sõnaga on setud tähistanud narratiive, „mis ei kattu mõistega „muinasjutt“ folkloristide käsitluses. *Jutusõ* sündmused on toimunud „vana ilma aigu“. *Jutusõ* mõiste alla mahuvad tekkelood, arhailised imemuinasjutud ja legendid. Niisuguste juttude tegelasi ja sündmusi ei peetud põhimõtteliselt usutamatuiks, nad olid ainult kaasajal võimatud. (Salve 1987: 11j) Setude eripärasest ajatunnetusest on pikemalt kirjutanud Heiki Valk, kes tõdeb, et *vana ilma aig* ja *sjoo ilma aig* pole mitte ainult ajas üksteisest lahutatud, vaid ka kvalitatiivselt erinevad: nende kahe ajastu erinevuseks näib „seto rahvateadvuses olevat olnud loomuliku ja üleloomuliku erinev osakaal inimeste argielus“ (Valk 1996: 60).

Setu *jutus* ei räägi läbinisti fiktsionaalsetest ja ebatõepärasest sündmustest, mingi piirini siiski usuti jutustatavasse. Kui võrrelda setu muinasjutte eesti juttudega, siis esineb Setus märgatavalt rohkem rahvausundilisi tegelasi.

Setu imemuinasjuttudes leidub jooni jutustajat ja kuulajaid ümbritsenud keskkonnast. Ka muinasjuttude tegelased, kes on pärit üleloomulikust või fantastilisest sfäärist, elavad paikades, mis sarnanevad omaaegse talupojauhiskonna realiteetidele.

Muinasjutuajas juhtub enamik asju viivitamatult: noormees sööb imeõunu ja otsekohe kasvavad talle pähe sarved („Imeõunad“, ATU 566); vana soldat lööb tulerauast tuld ja kohe ilmuvad maa alt koerad, kes täidavad viivitamatult kõik ta soovid („Ime-tuleraud“, ATU 562); mahavisatud liivaterast kerkib silmapilk kõrge mägi põgenikke taga ajava kuradi ette („Imeline põgenemine“, ATU 313)⁴² jt.

Mõnikord võtab imepärase sündmus küll rohkem aega kui ühe silmapilgu, kuid inimeste maailma ajaseaduste järgi oleks see siiski võimatult lühike aeg. Näiteks antakse põrgus noormehele ülesandeks ühe ööga raiuda mets, künda põld, külvata seeme, lõigata vili ning hommikuks sellest õlu pruulida või leib küpsetada (ATU 313).

⁴¹ *Jutus* – om.: *jutusõ*; mitm. nim.: *jutusõ*⁹.

⁴² H, Jõgever 1, 75/88 (115) < Viljandimaa – J. Orgussaar (1887); E 14070/5 (1) < Ambla khk, Jootma v – Joosep Neublau (1894); ERA II 257, 729/45 (117) < Torma khk, Avinurme v, Piilsi k – M. Sild < Mihkel Jalak, 67 a, jutustanud 1891. a (1939).

Ühes jututüübi „Verevennad” (ATU 303) variandis sööb lastetu proua sandi õpetusel kala, mida juhuslikult maitsevad veel ka teenijatüdruk ja härg. Igaühel neist sünnib juba järgmisel päeval poeg (pull sünnitab samuti inimlapse), kes imeruttu suureks sirgub.

Tõdsõl hummugul sündü provval poig, pullil poig ja tütrigul poig. Pullilgi sündü poig, sääne ku inemisõlgi. /---/ Kõik kol' poiga kasvi väiga ruttu suurõst mehest.⁴³

Sündmusi, mis muinasjutukangelasega tema teekonnal juhtuvad, võib kirjeldada seiklusliku juhuseaja raamistikus, mida Mihhail Bahtin antiikromaaani kontekstis iseloomustab kui spetsiifilist, irratsionaalsete jõudude inimellu sekkumise aega (Bahtin 1987: 52). Seiklusaeg algab ja astub jõusse seal, kus loomulik ja pragmaatiliselt ehk põhjuslikult tingitud sündmuste kulg katkeb ja loovutab koha „alasti juhuslikkusele“, millele on omane juhusliku kokkusattumuse (s.t juhusliku samaaegsuse) ning juhusliku lahknevuse (s.t juhusliku eriaegsuse) loogika. Seiklusaeg tekib tavaliste, reaalsete, seaduspäraste ajajadade katkemiskohas – ajalõigud juhatatakse sisse ja põimitakse omavahel spetsiifiliste sõnade abil (‘järsku’, ‘just siis’ jne) (*ib.*: 50). Bahtini poolt eristatud romaaniliigi – seiklusliku rüütliromaaani – omapäraseks kronotoobiks on imemaailm seiklusajas, kus igal esemel on mingid imeomadused (või on nad nõiutud). Rüütliromaanis muutub ka aeg ise teatud määral imepäraseks, tekib aja muinasjutulik hüperboolsus – tunnid venivad pikaks, päevad lühenevad hetkedeks ning aega ennast võib ära nõiduda (*ib.*: 100).

Bengt Holbek (1987: 444) pakub oma monograafias välja seitse reeglit, millele imemuinasjutud alluvad. Seitsmenda reegli – koondamise (*contraction*) kohaselt esitatakse ajas ja ruumis toimuvad sündmused hetkeliste, sageli kolmeastmeliste muutustena. Muinasjuttudes ei kirjeldata kunagi aeglast muutust, pikka ja tüütavat reisi või rutiinset tööd.

⁴³ S 34182/208 < Setumaa, Vilo v, Saputje k – A. Tammeorg < Grigori Loomik, sünd. 1872 (1931).

Ka Heda Jasoni (1977: 210; 1988b: 83–84) sõnul on sündmuste viivitamatu toimumine üks muinasjutuaja omadusi: üks olukord muutub teiseks väljaspool ajas arenevat protsessi. Samas osutavad sellised sõnad nagu *äkki*, *kohe*, *järsku* muinasjutu ajalisele umbmäärasusele (Jason 1988b: 23).

Heda Jasoni sõnul väljendavad ajamäärused „kohe” (*immediately*) ja „äkki” (*suddenly*) muinasjutu ja muistendi erinevaid ajakontseptsioone. Sõna „kohe” on muinasjutupärane tegevuste seostamisviis: sündmusele **a** järgneb (viivitamatult) jututegelaste seisukohalt ootuspärane sündmus **b**. Seevastu „äkki” osutab sündmuse ootamatusele ja erilisusele ning kuulub (usundilise) muistendi ajakontseptsiooni juurde (Jason 1988b: 83–84).

Sellised sõnad nagu *äkki*, *järsku*, *korraga* ei puudu mõistagi muinasjuttudestki, näiteks:

Kord läinud vend ja õde metsa marjule. Kaugel metsas eksinud nad aga ära ja hakkanud nutma, sest et neil ka kõhud hirmus tühjad olivad. **Häkkiste** tuli üks vana mees nende juure ja ütles: „Minge seda teed mööda!” (muinasjututüüp „Hans ja Grete”, ATU 327A)⁴⁴

Sagedamini esineb neid ajamäärusi siiski muinasjutu ja muistendi piirile kuuluvais jututüüpides:

Järsku moontanud peigmees ennast valgeks hobuseks ja käskinud pruuti omale selga istuda. /---/ **Häkitseld** olnud hobu tütruks alt kadunud. („Kuu paistab, kooljas sõidab” ATU 365).⁴⁵

3.1 Aeg muinasjutuvormelites

Muinasjutu sündmused leiavad aset kauges ja umbmäärases fiktsionaalses minevikus (*vanal ajal*, *ennemuiste* jne). Jutu algus- ja lõpuvormelid osutavad jutumaailma ebatõepärasusele, fantastilisusele ja ajalistele kategooriatele.

⁴⁴ E 23862/4 (23) < Lääne-Nigula khk, Oru v – J. Prooses (1896).

⁴⁵ E 34327/8 < Helme khk, Kärstna v – J. Puusepp (1897).

Imemuinasjutus kasutatakse sageli lugu sisse ja välja juhatavaid vormeleid. Jutu algus rõhutab tavaliselt järgneva tegevuse määratlemata aega ja kohta. Jutu lõpp, kus tihti kasutatakse mõnd sisult vastukäivat, absurdset, võimatusele viitavat vormelit, osutab aga asjaolule, et sel moel piiritletud jutt on tegelikult väljamõeldis.

Viidates Rumeenia folkloristile ja strukturalistile Mihai Popile, kes on analüüsinud algus- ja lõpuvormeleid kommunikatsiooniteooria vaatepunktist, väidab Bihari-Andersson, et neil vormelitel ei ole otsest seost jutu süžeeaga (Bihari-Andersson 1987: 96). M. Pop on seisukohal, et sellised klišeelikud episoodid loovad *saatja* ja *vastuvõtja* vahelise kontakti ja ütlevad midagi jutu enese kohta, aga vormelitel ei ole reaalselt kokkupuudet (seotust) sõnumiga (s.t jutu süžeeaga), küll aga määratlevad nad selle kategooria (ehk siis žanri). Muinasjutuvormelid ümbritsevad teadet, nende struktuur põhineb kahel opositsioonil: 1) jutu alguses on reaalne : ebareaalne (tõene : ebatõene) (*real/unreal; true/untrue*) ja 2) jutu lõpus ebareaalne : reaalne (ebatõene : tõene) vormel. (vt Bihari-Andersson *op. cit.*: 96j)

Ameerika folklorist D. L. Ashliman (2004: 205) kasutab mõistet *tag*:⁴⁶ mõnikord lõöksõnadeks või lemmikväljenditeks (*catchwords*) nimetatud märksõnad on **vormelväljendid**, mis tähistavad loo erinevaid punkte (teravikke – *points*).

Inglise keeles on kõige tuntumad „*Once upon a time*” või „*Long ago and far away*”, mis märgivad muinasjutu algust, ning „*They lived happily ever after*”, mis tähistab lõppu. Ida-Euroopa muinasjuttudes alustatakse juttu tihti vormeliga, mis rõhutab loo fantaasiat või nonsenss-olemust, nt „*Once and never*”; „*There was and there was not*”; „*This did not happen*”. Põlisameeriklased alustavad juttu „*In legend time*”, araabia muinasjutud algavad „*Neigher here nore elsewhere*” või „*Once and never*”. Norra jutu „Katie Woodencloak” lõppu märgib nonsenssriim *Snipp snapp sute, så er eventyret ute (Snip snap snout, so this story is out)* (niks-näks kärss, nii see jutt on läbi), ungari keeles on kasutusel näiteks *egyszer volt, hol nem volt...* („oli kord, seal kus ei olnud...“)

⁴⁶ *tag* (ingl) = silt, tundemärk, etikett, kulunud kõnekäänd

Eesti imemuinasjuttude algus- ja lõpuvormeleid uurinud Kristin Vaik jõudis järeldusele, et meie muinasjuttudes esinevad kõige lihtsamad ajalised algusvormelid nagu „Oli kord”. Poetiliselt väljaarendatud pikad vormellikud ahelad, mida leidub palju ida- ja euroopa muinasjuttudes, aga nt ka rumeenia juttudes,⁴⁷ on meil harvad (Vaik 2010: 46). K. Vaigu sõnul kasutavad eesti imemuinasjuttude algus- ja lõpuvormelid nende ülesannete täitmiseks pidevusläve, mille tunnuseks on aegruumiline ebamäärasus ja aktuaalse loogika ning imemuinasjutu loogika põrkumised ja segunemised.” (Vaik 2010: 96)

Üliõpilase Helja Jõgise poolt pool sajandit tagasi tehtud uurimusest eesti muinasjuttude alguste ja lõppude kohta tuleb välja, et „imemuinasjuttudes on silmatorkavalt palju esitatud kauges, ebamäärases minevikus toimunud sündmusi („vanasti“, „ennemuiste“, „vanal hallil ajal“ jne). Sellist algust on ligikaudu 85%.“ (Jõgise 1957: 79) Kristin Vaigu uuem statistika imemuinasjuttude algus- ja lõpuvormelite osas näitab samuti, et populaarseimad ajamääratlused on siin kategoorias „vanal ajal“ või „vanasti“, „muistsel ajal“, muinasajal“ või „muiste“ ja „ennemuiste“ (Vaik 2010: 47).

Siiski on imemuinasjuttude hulgas omajagu ka selliseid juttu alustavaid vormeleid, kus ei rõhutatagi loo toimumist mingil „vanal hallil ajal”, vaid ilma pikema sissejuhatusega esitatakse kuulajale lähteolukord ja asutakse kohe süžeekäigu juurde:

Perenaine läks oma tütreaga sauna ja vaenelaps jäeti toimetama toa juure. Pärast läks vaenelaps sauna. („Kurat saunas kosimas”, ATU 480A).⁴⁸

Vaene vend läinud Rika venna juure pühatest süia paluma. Rikas vend pole aga midagi temale annud, vaid ütelnud: „Mine või põrgu, mina ei anna sulle midagi.” („Imeveski”, ATU 565).⁴⁹

⁴⁷ Vaik toetub oma uurimuses rumeenia folkloristi Nikolae Roşianu teosele „Традиционные формулы сказки” (1974).

⁴⁸ ERA II 57, 269/71 (1) < Kuusalu khk, Kolga v, Virve k < Tapurla k – K. Biider < Maria Tamberg (neiuna Saltström), sünd. 1856 (1932).

⁴⁹ H II 50, 634/7 (2) < Äksi khk, Elistvere v – J. Millert < Kaarel Mitnits (1894).

3.2 Aeg inimese elutunnetuses

Inimese jaoks mõistetavaks ja hoomatavaks ajaüksuseks võib ilmselt pidada inimese eluiga, arvatavasti on see nii peaaegu kõikides kultuurides. Elueast pikemad ajaühikud on meile adutavad pigem teoreetilisel või imaginaarsel tasandil, jäädes rohkem filosoofide pärusmaale või müütide aineseks. (Raud 2000) Korduvaid sündmusi üles märkides me mõõdame aega; ainuke asi, mida ei saa korrata, on indiviidi elu – see lõpeb surmaga. Ajalisi (ajalikke) dihhotoomiaid – päev ja öö, elu ja surm – saab seostada profaanse ja sakraalse ajaga. (Ilomäki 1998: 19)

Lauri Vahtre (aga ka teiste uurijate, näiteks Mall Hiimäe) väitel iseloomustab põlluharijate ühiskonna ajaarvamist pidevalt korduv ühesuguste perioodide tsükkel, skaala vastasotsas on müütiline ja ajatu hingede aeg, mis langeb kokku põllumajandusliku aasta lõpuga. Aasta võib tähistada tegelikku kalendaarset aastat või lihtsalt aja üht lõiku. Kui aega ei mõõdetata lineaarselt, võib aasta algust lugeda ükskõik millisest olulisest sündmusest või muutusest (näiteks looduses). Nagu päev suhtub öösse, nii suhtub suvi talve, teiste sõnadega – päev ja suvi on tähtsamad neile, kes elatuvad maast, samas kui kütikultuuris on otstarbekamad pikemad sesoonsed perioodid. Nüüdisaja inimesest erineva ajataju tunnuseks olid korduvus ja kvaliteetsus. Korduvus tähendab aja mõistmist tsüklilisena (sellise ettekujutuse tekkele aitab kaasa perioodiliselt muutuv loodus), aja kvaliteetsuse puhul mõistetakse aega mingi reaalse jõuna, mis on kas hea või halb, püha või mittepüha. (Vahtre 2000: 10j)

Kasutades Lauri Vahtre sõnu, võib öelda, et lihtrahva arusaamad ajast ei olnud varasemal ajal väga kindlalt struktureeritud, kõrvuti võisid eksisteerida kujutelmad aja taastulekust ja kujutelmad mingist iseseisvast kõrvalajast, mis seisis paigal ja mil kõik oli samaaegne või mis voolas väga aeglaselt (*ib.*: 13).

Antropoloogid on vaadelnud kultuuri üldist ajatunnetust kas tsüklilise või lineaarsena. Seda dihhotoomiat väljendatakse erineval viisil, eriti kui tuleb juttu tsüklilisest ajast, mida võib defineerida kui rituaalset, mitte-jätkuvat, struktuurilist, müütilist,

alternatiivset, staatilist jne. Samamoodi defineeritakse lineaarset aega kui kestvat, pragmaatilist, või mõõdetavat. (Ilomäki 1998: 20)

Tsükliline aeg seostub sakraalsega, lineaarne aeg seevastu profaansega – ja maise progressi mõistega. Tsükliline ja staatiline aeg ilmutavad end läbi tseremooniate, isegi kui kogukonna igapäevane rutiin osutab kestusele.

Tsüklilise aja korduv iseloom seatakse kahtluse alla eriti siis, kui tegemist on surma mõistega. Inimelu näib lõplikuna, samas usutakse, et surnud esivanemad ometi igal aastal taas naasevad oma koduseid külastama. Ka lapsele antav esivanema nimi lähtub tsüklilise ja korduva aja ideest.

Lauri Simonsuuri kirjeldab, kuidas aja tasandid võivad muinasjuttudes funktsioneerida üleloomuliku kriteeriumina, lühike aeg võib olla kogemuslikult pikk. Näiteks neiu, kes püüab öösel sõlmida kirikus rahu mõrtsuka ja tema ohvritega, arvab, et selleks kulus mitu tundi, sest *aeg näis olevat liikunud tema meelest nii aeglaselt*, samas kui teised olid imestunud, kui kiiresti ta oli hakkama saanud nii raske ülesandega (Simonsuuri 1975: 123). Felix Karlinger peab seda üheks ajakogemuse tüübiks, samas kui vastupidise ajakogemuse puhul võib näiliselt lühike periood tegelikkuses osutada pikaks (Karlinger 1986). Aja ja ruumi suhted on inimaegruumi seisukohalt võimatud näiteks loos, kus pikk reis võtab aega vaid hetke: tänu nõiakunstile jõuab talumees Lapimaale mõttekiirusel (Ilomäki 1998: 27).

Mõnikord näivad sündmustevahelised intervallid olevat katkestatud või erineb sündmuste kronoloogia oodatust, sel juhul võime rääkida aja lõikuvatest tasanditest (*intersecting levels of time*). Kattuv aeg seostub tegeliku (*real*) ja müütilise aja kattumisega. (Ilomäki 1998: 127–129)

Aado Lintrop kirjeldab sümmeetrilist liminaarsust udmurdi rahvakalendris (Lintrop 2006) ning seostab talvist *vožo*-perioodi surnud esivanemate ja allilma kurjade

vaimudega, kes olid eriti aktiivsed öösel (vrd *uivožo* 'öövožo'). Ööpäeva kriitilisim aeg oli kesköö. Suvine *invož*-aeg oli aga ühenduses taevaga. Sellel perioodil kehtivaid piiranguid püüti järgida eriti keskpäeva paiku, siis püüti kolistamisest ja lärmist hoiduda. (Lintrop 2006: 21–22)

Ei sügisene ega kevadine pööriaeg pole välja venitatud pikaks ülemineku perioodiks, vaid markeeritud konkreetsete kalendritähtpäevadega, mis on ühtlasi talvise ja kevadise poolaasta alguspunktideks. Liminaalsed ajad on seevastu pikad pühad perioodid, mida iseloomustavad ranged käitumiseeskirjad. Tõenäoliselt oli suvine liminaalne periood algselt pühendatud taevale (ülailmale) ja talvine liminaalne periood allilmale (surnute maale).

Permi ja obi-ugri rahvaste mütoloogias toimub ühendus meie maailma ja surnute maa (allilma) vahel peamiselt jõgesid mööda. Allavoolu liikumine tähendab ühtlasi allilma poole minemist ja vastupidi. Sellega on seotud ka udmurtide ettekujutus, et pärast talvist *vožo*-aega lahkusid kõik *vožod* allavoolu. (Lintrop 2006: 24)

Lintrop nendib, et elutee lineaarne aeg on struktureeritud Maa tiirlemisest ja pöörlemisest tingitud korduvate rütmidega, mis seetõttu nõuavad ka teistsugust käitumist. Ööpäeva siirdehetked on kesköö ja keskpäev, aasta siirdeajad on talvine ja suvine pööripäev ning kevadine ja sügisene võrdpäevsus. Olulised on ka elatusaladega seotud ülemineku perioodid – talviste tubaste tööde järel kevadiste põllutööde alustamise aeg, jahi- või kalapüügi hooaja algus, talvisest elupaigast suvisesse kolimine. (Lintrop 2006: 17–18) Inimesed olid samuti tähelepanelikud ennete suhtes, mis puudutasid inimelu võtme faase kalendritähtpäevade kaudu, mis olid profaanse ja sakraalse aja liminaalperioodid. (Hautala 1948)

Aado Lintrop tõdeb, et "inimeste elud ja kalendriaastad sisaldavad vaheaegu, mida iseloomustab argipäevaste piiride puudumise tõttu määramatus või piirideta olek. Need ajad on avatud nii heale kui ka kurjale ning on lähedal üleloomulikule. Piirid on osa

meie orienteerumissüsteemist. Ilma nendeta oleks ruum homogeenne, poleks vahet omade ja võõraste, heade ja halbade, pühade ja profaansete paikade vahel. Samuti on lugu ajaga. Väljendid hea aeg, halb aeg, raske aeg, hull aeg, kiire aeg, pühadeaeg, argiaeg, lapsepõlv, noorus, meheiga jne sisaldavad ilmselgeid hinnanguid ja piiritõmbamisi. Üleminekud ühest ajast, ühest eluetapist, ühest staatusest teise on omamoodi ristteed või teelahkmed ajas. Teame mitmete rahvaste mütoloogia põhjal, et risttee on liminaalne paik, kuhu kogunevad rahutud või kodutud vaimud ja kus võib sooritada maagilisi toiminguid.⁵⁰ Kui liminaalsus muudab tavaorientatsiooni mittetoimivaks, osutub ka tavaline käitumine ebaotstarbekaks või ebasobivaks. Erilised ajad nõuavad erilist käitumist. Seepärast on inimene aegade jooksul praktiseerinud mitmesuguseid liminaalsete seisundite ja aegadega seotud toiminguid, mida analüütiliselt nimetatakse siirderiitusteks.“ (Lintrop 2006: 18)

Imemuinasjutu aega ei saa sobitada mitte ühegi kindla ajaloolise, kalendrilise ega kellaajalise ajaraamistikuga, selle määrab jutu enda narratiiviaeg (Nicolaisen 1991: 3). Siiski on muinasjuttudes viiteid pragmaatilisele inimajale (täpsed kellaajad, nädalapäevad, rahvakalendri tähtpäevad).

Hiljemalt 17. sajandil tundsid eestlased nii päikesekella kui ka tunnijaotust, kuid tavapärasel taluelusel sellist ajaarvamist ei kasutatud, vaid lähtuti päikese ööpäevasest liikumisest tulenevatest määratlusest nagu „koidu aeg“ „päikesetõus“, „keskhommik“, „enne lõunat“, „kukelaulu aeg“ jne (Vahtre 2000: 16).

Eesti muinasjuttudest võib leida üksikuid näiteid, kus leidub ka minutilise täpsusega ajamääratlust. Näiteks Võnnu kooliõpetaja D. Punissoni poolt 1888. aastal kirja pandud jutus puhub kuningapoeg *täpselt kümme minutit enne kella kümnet* tänutäheks saadud imevilet, siis ilmub välja vaskratsuga, kelle seljas kuningatütart meretondi küüsisist vabastama ratsutab. Samas jutus esineb teisigi täpsusega silma paistvaid ajamääranguid: imelise maa kuninga kodunt äraolekut mõõdavad ta kolm tütart päevade täpsusega: 8

⁵⁰ Ristteedest rahvausundis ja nendega seotud maagiast kirjutab pikemalt Martin Puhvel (2009: 65–96).

aastat ja 1 päev ning vastavalt 8 aastat ja 2 päeva ning 8 aastat ja 3 päeva (ATU 502 “Seenekuningas” + ATU 300 “Lohetapja”).⁵¹

Südaöö on kriitiline aeg, – südaööga on seotud nõidumine, ohtlikud kokkupuuted üleloomulike olenditega – üleminekut ohutult päevaajalt ohtlikule ja võõrale ööajale leidub peamiselt muistendites, kuid esineb ka muinasjutus „Kurat saunas kosimas“ (ATU 480A), kus südaööl saavad vanapaganad ja muud demonlikud olendid võimuse.

Näiteks Vaivarast pärit jutus tüübist „Tuhkatriinu“ (ATU 510A)⁵² peab tüdruk ballilt koju jõudma esimese kukelaulu ajal. „*Viie minutiga olivad tangud nopitud*”. Jutus on mitmeid detaile, mis on huvitavuse mõttes kas jutustaja või üleskirjutaja poolt lisatud: ära on toodud peategelase nimi (Manni) ja vanus (10 aastat), surnud emalt saadud riided on juba kaasaegse saksiku moega (ilus roosa siidikleit, roosad saapad, roosa kübar)⁵³.

Need näited on seotud ilmselt jutustajate ümbritseva reaaliaga, kus kell on juba argipäevane asi ja mingeid tegevusi on harjutud suurema ajalise täpsusega mõõtma.

Kui jutustamistraditsioon on veel elav, võtab jutustaja kasutusele ümbritsevast keskkonnast (kodust, metsast, ümbruskonnast) pärit reaaliaid: jutt luuakse uuesti, mitte ei jutustata lihtsalt ümber. Kunagi edaspidi asendab mõni teine jutustaja omakorda mõne reaalia uuemaga (nt moodne riietus, uuemaaegsed ametid). Niimoodi on ühes jutus mitu jutustamise kihti, mida iseloomustavad erinevate ajastute reaaliad.

Nädalapäevadest on neljapäev, laupäev ja pühapäev teistest märgilisemad. Siin tuleb arvesse nii tõenäoline varasem viiepäevane ajaarvamissüsteem kui ka hilisem seitsmepäevane: sel juhul on neljapäev ja laupäev põhimõtteliselt võrreldavas

⁵¹ H II 29, 611/22 (I) < Võnnu khk, Rasina v – D. Punisson, kooliõpetaja (1888).

⁵² H II 36, 687/692 (57) < Vaivara, Perjatse k – Aado Kõrbe (1893).

⁵³ Siinkohal võiks tähelepanu juhtida sellele, et roosa värv rahvapärismuses, näiteks regilauludes tavaliselt ei esine; värvinimena on roosa ilmunud keelde peaaegu viimasena (Rätsep 1985: 59).

positsioonis – mõlemad eelnevad nädala viimasele päevale, s.o pühapäevale (kui pühale päevale), samuti on neljapäeval ja laupäeval kokkulangevusi kombestik. (Vahtre 2000: 20) Kuukalendri ajaarvamises on iga kuufaasi neljas ja seitsmes päev (vastavalt neljapäev ja pühapäev) olnud ühetaolise kvaliteediga (Hiimäe 2000: 184). Samas on nii neljapäev kui laupäev seotud maagilise ja mitte-argise tähendusväljaga: mõlemat päeva saab seostada puhtusega (käidi saunas, koristati eluruume ja majapidamishooneid), neil päevadel läbi viidud maagilistel toimingutel arvati olevat suurem mõjuvõim, just siis usuti ringi liikuvat nõidasid ja teisi demonlikke olendeid. Samuti arvati, et siis on liikvel ka surnute hinged: hingedeajal oodati oma surnud esivanemaid koju käima just neljapäeval või laupäeval (lisaks veel jõululaupäeval ning „uusaasta-laupäeval“ ehk vana-aastaõhtul) – neile kaeti ööseks söögilaud ning köeti saun.

Laupäev/neljapäev ning vastavad argipäevad pole tingimata ranges binaarses opositsioonis *sakraalne : profaanne (püha : argine)*, pigem näib, et teatud juhtudel võiks nädalases ajatsüklis eristada kolme erinevaid tähendusi omavaid päevi:

- 1) argipäevad (esmaspäev, teisipäev, kolmapäev; võib-olla hiljem ka reede);
- 2) poolsakraalsed või maagilised (rahvausundi mõttes alama astme) päevad (neljapäev, laupäev)⁵⁴;
- 3) sakraalne päev (pühapäev) – siis kehtis üldine töötegemise keeld.⁵⁵

Eeltoodud kolmikust võiks eraldada reede, mis on ilmselt kristluse mõjul omandanud negatiivse konnotatsiooni, sest Kristus löödi risti reedesel päeval – rahvausundis on mitmesuguseid sellekohaseid uskumusi: reedel ei tohi alustada ühtegi tähtsat tööd (näiteks maja ehitamist); reedesel päeval sündinud laps on õnnetu elusaatusega (seevastu pühapäevane laps on „õnnesärgis“ sündinud).

⁵⁴ Väidetavasti on nädalapäevade maagiline arvestamine vähemalt enamuses hilisem, laenuline nähtus, mis ei välista võimalust, et ka päris põhjas on üks taoline kiht (Vahtre 2000: 27).

⁵⁵ Pühapäev on kristlikus traditsioonis eriline kui hingamise päev: Jumal lõi maailma kuue päevaga ning seitsmendal päeval ta puhkas, sellega on seotud keeld pühapäeval tööd teha. Pühapäev on eriline veel seetõttu, et kirikliku traditsiooni kohaselt Kristus tõusis üles pühapäeval ja pühapäeva tähistatakse kui pidevalt korduvat Kristuse ülestõusmise päeva (eriti rõhutatakse seda katoliiklikus kultuuriruumis).

3.3 Aeg traditsiooni taustal: rahvakalendri aeg

Kalendritähtpäevad fikseerivad mingeid kindlaid punkte muidu ühtlaselt kulgevas ajas. Rahvakalendri tähtpäevadest on jõulud, jaanipäev, lihavõtted, mardi- ja kadripäev enamusele meist nii palju tuttavad ja olulised, et neid tähistatakse tänapäevalgi. Varasemal ajal on aga kalendripühad ja nende tähistamine olnud tunduvalt tähtsamal kohal. Rahvakalendri kajastusi leidub erinevates folkloorižanrides, mõningal määral ka imemuinasjuttudes.

Eesti imemuinasjuttude põhjal võib öelda, et tähtpäevanimetusi esineb umbes 165 jututekstis (s.o umbes paar protsenti).⁵⁶ Enim mainitakse neid pühasid, mis on tähtsal kohal (tähistatavad) siiani: *jõulud*⁵⁷ (66 jututekstis), *jaanipäev* (27), *lihavõtted* (18), *jüripäev* (18), *suvisted* (9), *nigulapäev*⁵⁸ (8), *mihklipäev* (8), *madisepäev* (7). Ühe või paari näitega on esindatud *küünla-*, *käädri-*, *maarja-*, *pärtli-*, *visenja-*, *mardipäev*, mis esinevad muistendlikus jututüübis „Mao kivi” (ATU 672D).

Enamasti on kalendripühad laiali pillutatud paljude jututüüpide vahele. Näiteks Väandra jutus „Kolm karva vanakuradi peast” (ATU 461) käsib kaupmees tuua vaeslapsel *Vana Kaju* peast kolm sulge, sest ta *tahtnud neid Nääriöösel oma kübara külge panna*.⁵⁹

Valjalast pärit jutus „Kuldharjastega siga” (ATU 530A) peavad kolm poega pärast isa surma tema haua valvama: noorem poeg *jõululaupäeva öösel*, keskmine *nääripäeva laupäeva öösel* ja vanem *kolmekuningapäeva laupäeva öösel*.⁶⁰

⁵⁶ Selles alapeatükis on kasutatud üksikasjaliku ülevaate saamiseks kvantitatiivset meetodit. Varasemal, arvutiteelisel ajastul oli väga vaevaline, mõnikord mõeldamatugi teostada mingi üksiksõna või väljendi otsingut tekstimassiivis, mis sisaldab kümneid tuhandeid lehekülgi. Selleks, et otsingu tulemused oleksid kiired, asjakohased ja kvaliteetsed, peavad otsisõnad olema oskuslikult valitud. Folkloorse materjali puhul tuleb arvesse võtta ka murdelist aspekti. Siinses uurimuses on otsisõnadena kasutatud ka otsitavale vastavaid murdevariante, mida annab „Väike murdesõnastik” (VMS).

⁵⁷ Siia arvestatud kogu jõulu- ja uusaastatsükli pühad.

⁵⁸ Setudel tuntud kui *migulapäiv*.

⁵⁹ H II 47, 685/7 (1) < Väandra khk – E. Tetsmann (1894).

⁶⁰ H II 45, 649/60 (32) < Valjala khk – M. K. (Kustavsohn?) ja A. V. (1875).

Vahel esineb kalendritähtpäev vaid võrdlustes ega iseloomusta jutustatavat süžeeaga. Näiteks vangistusse sattunud noormees saab imelaudlina abil kõhu täis. *Nüüd ka rumalal alles alganud jõulud, pähkke sisu ja rõõsk piim olnud ta igapäevane toit.*⁶¹

Jõulu- ja jaaniaeg on järjekindlamalt jutu lähtepunktiks kahe vastandatud peategelasega nn tasu-ja-karistuse muinasjuttudes (*reward-and-punishment fairy tale*, vt Jason 1977: 38j) – ATU 563, ATU 565, ATU 480, ATU 613. Omapärane, ilmekas ja tavapärasest levinum (11 juttu) on jutumotiiv, millega algavad mõned ATU 563 ja ATU 565 variandid. See seostub paljudel juhtudel jõuluajaga:

Üt's veli ol' l' rikas, tönõ ol' l' väega vaenõ. Tul' l' jõulu pühi ja vaenõ veli lät's rikka käest armu paluma, et anna mullõ kah liiha, pühi tulõ. Too veli es taha kuigi anda, tönõ jäl väegä pallõl. Tõi tsia pääpoolõ, an' d kätte, üt el – mine kõõga põrgude.⁶²

Põrgust saab vaene vend imeveski, mis peremehe soovi järele head-paremat jahvatab. Kui rikas vend veski endale nõutab, ei suuda ta seda ohjata ja kannatab kahju.

Jaanipäev esineb mitmes ATU 613 variandis (jutt sellest, kuidas rikas vend vaesel silmad peast torkab). Pime vend kuuleb salaja pealt vaimude juttu ja saab teada, et jaaniöö kaste teeb silmad terveks. Kui rikas vend üritab vaese venna kombel vaimude saladusi teada saada, kaotab ta elu.

Rahvakalendri tähtpäev tähistab tekstis mingit üldtuntud erilist või püha aega. Eesti muinasjuttudes esinevate kalendritähtpäevade puhul saab välja tuua kolm tähendusplaani:

⁶¹ E 23328/37 (2) < Halliste khk – K. A. Sinka (1896).

⁶² RKM II 14, 232/6 (13) < Setumaa, Meremäe v, Obinita k – L. Pedajas < Anna Järv, üle 70 a (1946).

1. Konkreetne tähtpäev kuulub orgaaniliselt kokku jutu ja jututüübiga, milles ta esineb: sellel on kandev sisuline roll jutusüžees ja seda ei saa asendada mõne muu kalendripäevaga. Näiteks muinasjutt „Lohetapja” (ATU 300) on lahutamatult seotud Püha Jüri legendiga ja mitmes jutus selgitatakse selle abil jüripäeva päritolu.⁶³ Jüripäeva ei saa neis tekstides asendada näiteks mihkli- või jaanipäevaga.

Ühes setu jutus „Vennad vanapagana juures” (ATU 327B + „Tark hobune”, ATU 531) pole kindralil oma naisega lapsi. Nõia õpetusel ostavad nad lihavõttepühil sandilt 20 kanamuna, millest hauduvad välja pojad.⁶⁴ Ilmne seos on siin muna kui lihavõttepühadega seotud keskse sümboliga.⁶⁵

2. Tähtpäev on teatud piirini asendatav mõne teise analoogilist tähendust kandva päevaga. Ühes „Imelise põgenemise” variandis otsustavad poiss ja tüdruk pageda põrgust just nimelt jõululaupäeva õhtul, sest sel ajal *tükkis vanakuri inimesi kiusama* ja oli kodust ära.⁶⁶ Teises variandis aga põgenevad kuningapoeg ja -tütar põrgust suvistepühade aegu, *selleperast et Suviste pühi edimadse päiva hommuku vana sarvik kõge kauempine makas, kui konagi muu hommuku*.⁶⁷ Mõlemal juhul kumavad tekstist läbi teatavad rahvausundilised uskumused vanakuradi elukommete kohta kiriklike pühade ajal.

3. Tähtpäev esineb muinasjutus juhusliku lisandina. Selle võib asendada suvalise muu päevaga või sootuks ära jätta. Sellistel puhkudel esinevad tähtpäevad vaid tüübi üksikutes jutuvariantides. Ühes omapärases Väandra jutus „Pöialpoiss” (ATU 700 + „Vahetatud mõrsja”, ATU 403C + „Naine

⁶³ ERA II 173, 545/54 (2) < Setumaa, Vilo v, Tagamäe k – A. Tammeorg < Maria Sootalu, sünd. 1885 (1938); ERA II 175, 520/4 (1) < Setumaa, Mäe v, Suure-Rõsna k – F. Ilvik < Praskofja Ravva, sünd. 1874 (1938).

⁶⁴ S 82797/857 (8) < Setumaa, Vilo v, Saputje k – F. Paloots < Hökla Sepamägi (1934).

⁶⁵ Vrd kiigelaules kajastuva kombestikuga, kus kiigele viidi ohvrianniks mune.

⁶⁶ EKRK I 40, 309/18 (1) < Maarja-Magdaleena khk, Kaiavere k, Jakobi t < Alatskivi v – K. Kõivumägi ja I. Varik < Aleksander Tuustik, 58 a (1962).

⁶⁷ H II 31, 13/30 (2) < Otepää khk, Vana-Otepää v – V. Vaher (1889).

libahundiks”, ATU 409) juhatab *siilusuurune poisike* metsa eksinud kuninga oma imesarve abil koju. Kuningas lubab ta oma väimeheks võtta. *Jõulud tulnud kätte ja poisike sõitnud musta kukke selgas kuningale kosja.*⁶⁸ Või leitakse *lihavõtte-laupäeval* lombist vähk, kes öösel nooreks meheks muutub.⁶⁹

Kalendritähtpäevad võivad aga jututekstis kanda hoopis argist tähendust ja luua reaalse, konkreetse seose talupoegliku majanduskalendriga. Siia ritta kuuluvad jutud, kus kangelane teenib härrat (või ka vanapaganat) jüripäevani⁷⁰ või ühest nigulapäevast teiseni.⁷¹

Valdavalt Setumaal tuntud jututüübis „Võimatud ülesanded” (ATU 465) on mees sulaseks *jüripäevast jüripäevani* ja saab tööpalgaks härja. Kuni ta kirikus pühakule küünalt süütab, murravad hundid härja. Siis hakkab ta karjaseks, *migulapäevast migulapäevani*. Palgaks antud hobuse murravad jällegi hundid. Läänud jumala juurde õigust nõudma, peksab mees tee peal Püha Jüri ja Püha Migula karistuseks läbi.

Siin on selge seos pühaku nimepäeva ja uskumuse kohaselt tema kaitse all olevate koduloomade vahel. Selle tüübi võib ka legendilaadsete muinasjuttude alla paigutada, sest olulised tegelased selles jutus on kristlikud pühakud ja Jumal.

Peale selle kuulub eesti muinasjuttude korpusesse veel teisigi jututüüpe, mis ATU kataloogis on küll imemuinasjuttude all, ent vastavad oma tunnustelt pigem muistendile. Seejuures aga esineb nimelt neis jututüüpides järjekindlamalt viiteid rahvakalendritele.

Olgu siinkohal toodud mõned näited.

Jututüüp „Abikaasa ennustamine” (ATU 737). Tüdruk ennustab peegli ees tulevast kaasat. Ilmub sõjamees, kes jätab maha oma mõõga. Tüdruk abiellubki sama mehega, aga kui see oma mõõga leiab, tapab ta naise.

⁶⁸ H III 27, 339/44 (1) < Vändra khk – E. Tetsmann (1896).

⁶⁹ S 101816/40 (14) < Setumaa, Vilo v, Mäe k – A. Jänesso < Marija Kahar, sünd. 1872 (1935).

⁷⁰ H II 68, 825/8 (6) < Vastseliina khk – O. Jõgeva < P. Kiirop (1904). „Tugev mees” ATU 650A.

⁷¹ H II 3, 276/80 (100) < Vastseliina khk – H. Prants (1887).

(Selle tüübi 12 variandis 14-st toimub ennustamine uusaasta- või jõuluööl.)

„Surnupealuu” (ATU 470A). Mees leiab jõululaupäeval surnuaiast pealuu ja kutsub teda naljatamisi külla. See tulebki ja kutsub meest omakorda võõrusele. Seal kuulab mees kolme imelist laulu. Kui ta koju naaseb, on möödunud kolmsada aastat. (Jõulud esinevad selle jututüübi 17-st variandist viies).

„Mao kivi“ (ATU 672D). Mees maitseb sügisel usside eeskujul rohukõrt, järgneb ussidele, talvitub koos nendega maa all, pöörab madisepäeval teist külge. (Kokku on seda tüüpi jutte 32 varianti.)

Eestis haruldase jututüübi „Surnu nõuab oma osa tagasi” (ATU 366) variandis leiab üks mees jõuluajal kirikust poodu ja sööb selle *kopsudmaksad*. Hiljem tuleb surnu endale kuuluvat tagasi nõudma ja tapab mehe.⁷²

Need ja teised sarnased jutud on tavapärasest lühemad ja jutukangelase suhtes sageli õnnetu lõpuga; jutud on enamasti mingil moel seotud rahvausundiga.

⁷² H III 13, 117/9 (6) < Tõstamaa khk, Pootsi v – G. Anniko (1893).

4 Aja relatiivsus muinasjutus

Imemuinasjuttude hulgas on jututüüpe, milles aja kategooriatel on jutusüžeed kujundava tegurina teistest suurem tähtsus. Ühe sellise sülemi või tüüpide kobara moodustavad jutud elavate sattumisest surnuteilma ja/või taevariiki. Rahvusvahelises tüübikataloogis moodustavad need rühma süžeelt lähedasi jututüüpe, mille ühisjooneks on aja erinev kulgemine inimeste maailmas ja nn teises ilmas, kuhu inimene (tegelikult) ei pääse. Siia kuuluvad tüübid „Sõbrad elus ja surmas” (ATU 470),⁷³ „Surnupealuu” (ATU 470A),⁷⁴ „Rännak hobusel teise maailma” (ATU 471)⁷⁵ ning „Munk ja lind” (ATU 471A).⁷⁶ Lisaks kuuluvad sellesse jutukobarasse jututüübid, millest Eestis üleskirjutusi pole – rahvusvaheliselt tuntud „Surematuse maa” (ATU 470B)⁷⁷ ning läti lokaaltüübid „Pikk äraolek” (AM *471B),⁷⁸ „Teenijanna ja kärnkonn” (AM *471B*)⁷⁹ ja „Maailma lõpp” (AM *472*).⁸⁰ Neis tüüpides satub inimene oma kodusest ruumist taevariiki või hauatagusesse maailma ja kogeb kahe maailma erinevat ajakulgu: uskudes end viibivat teises ilmas vaid mõne viivu, tunni või päeva, selgub jutukangelasele koju naastes, et möödunud on inimpõlvi või sajandeid, vahel koguni aastatuhandeid. Koju saabununa on tegelane taas inimeste maailma aja meelevallas, mis ei luba kolmesaja või tuhande aasta vanuseks elada, ning ta sureb jalamaid, kui on tõe aja kohta teada saanud.

Lugusid, mis jutustavad elava inimese käigust teise ilma, leidub väga paljudel maailma rahvastel. Maailma vanimas, sumeri eeposes saadab poolmüütiline Uruki kuningas Gilgameš oma sõbra ja teenri Enkidu tooma allilmast tagasi sinna kukkunud

⁷³ „Friends in Life and Death”

⁷⁴ „The Offended Skull”

⁷⁵ „The Bridge to the Otherworld”

⁷⁶ „The Monk and the Bird”

⁷⁷ „The Land Where No One Dies”. ATU kataloogis on eesti jutusüžee Aa 471* („Lind meelitab vaga mehe teise ilma”) paigutatud – ilmselt Aarne kataloogi kirjelduse alusel – tüübi ATU 470B alla. Tegelikult kuuluvad need tekstid ATU 471A alla. Vt ka EMj I 2009: 576.

⁷⁸ „The Long Absence”

⁷⁹ „The Maidservant and the Toad”

⁸⁰ „The End of the World”

imeesemeid,⁸¹ Enkidu astub aga üle keelust surnutega rääkida ning peab jäämagi allilma (XII tahvel; Gilgameš 1994: 83–85). Üldtuntud on antiikkreeka müüt Orpheusest, kes läheb oma surnud naist Eurydiket surmavallast – Hadesest – ära tooma, ning Odüsseuse käik Hadesesse („Odüsseia,” XI laul; Petchel 1971: 129).

Kuivõrd imemuinasjuttude seas on tegemist jututüüpidega, mille teema ja süžeejooned on paljuski sarnased, kasutan ma selliste lähedaste jututüüpide puhul mõistet „tüübikobar“ (vt ptk. 2). Nii näiteks moodustavad omaette tüübikobara tingliku nimetusega „Imeesemete omandamine“ jututüübid „Imesõrmus“ (ATU 560), „Imelamp“ (ATU 561) ja „Ime-tuleraud“ (ATU 562), mille variandid liituvad ja põimuvad sageli nii, et neid on tüüpidenäiteks raske eristada. Teiseks tüübikobara näiteks võiks olla madude ja ussikuningaga seotud jutusüžeede kogum: tüübid „Loomade keeled“ (ATU 670), „Ussikuninga kroon“ (ATU 672), „Ussikivi“ (ATU 672D), „Madude väljaajamine“ (ATU 672B*),⁸² „Mao tunnistus“ (ATU 672C*), „Valge mao liha“ (ATU 673) ja läti tüüp „Madu annab raha“ (AM 672E*⁸³).

4.1 Aeg tüübikobaras „Sureliku käik teise ilma“

Jututüüp „Sõbrad elus ja surmas“ (ATU 470, 28 varianti; vt EMj I 2009: 574–575; Petschel 1987).

Kaks sõpra (või venda) lubavad kindlasti teineteise pulma minna. Üks neist aga sureb ning teine läheb oma pulmapäeval sõbra kalmule teda peole kutsuma. Surnu tulebki ning kutsub peigmehe omakorda endale külla. Teises ilmas kuulab peig kolme imelist pillilugu. (Mõnes variandis joob ta koos surnuga kolm tassi teed või kolm pitsi viina, vahel mängivad nad kolmel korral kaarte.) Tagasi pöördudes leiab peigmees eest kodupaiga, mis on tundmatuseni muutunud ja kus elavad võõrad inimesed. Mees läheb kirikuõpetaja juurde asja uurima. Kirikuraamatutest selgub, et kolmsada aastat tagasi on

⁸¹ Nende imeesemete nimetused on *pukku* ja *mikku*, mida on üldiselt tõlgendatud trummiks ja trumminuiaks (Lintrop 2000: 13).

⁸² Selle ja järgmiste jututüüpide üleskirjutusi Eestis pole.

⁸³ Madudest eesti rahvatraditsioonis vt ka Eisen 1910, Kaasik 1994, Hiimäe 2006.

üks peigmees oma pulmast kaduma läinud. Saanud teada, kui palju aega on siin ilmas vahepeal möödunud, vananeb mees silmapilguga ja sureb; sageli vajub ta sealsamas põrmuks, nii et temast ei jää midagi järele. Mitmes variandis annab kirikuõpetaja mehele enne surma armulauda.⁸⁴

Norra folkloristi Reidar Th. Christianseni teatel pärineb jututüübi „Sõbrad elus ja surmas” varaseim teadaolev tekst Ida-Saksamaalt leitud käsikirjast, mis on dateeritud 12. sajandisse (allikana viidatakse Bambergi piiskopile Eberhardile). Selle loo sisu vastab nimetatud jututüübi muustrile.

Noor vaga aadlimees on teel oma laulatusele. Ta kohtab kiriku juures võõrast, valgesse rietatud auväärset meest, kes kutsub teda oma pulma. Järgmisel päeval tuleb hobune peigmehele järele. Teel näeb ta õitsvaid välju, laulvaid linde ja kolme maja, kus inimesed lõbutsevad. Kohale jõudes leiab ta eest kutsuja ja palju valgetes riietes inimesi, kel on kroonid peas. Selles paigas ei ole ööd ega päeva. Kui peigmees naaseb, ei tunne väravavalvur teda ära ning kindluse asemel, kus ta elas, on klooster. Kolmsada aastat on möödunud nagu mõni tund. Tema imelist lugu tulevad kuulama inimesed kaugelt ja lähedalt. Mees räägib neile, et tal lubati naasta, et paljudele lohutust tuua. Kui mees saab maitsta surelike leiba, ta sureb. (Christiansen 1959: 189–190)

Saksa muinasjutu-uurija Günther Petschel on jututüübi „Sõbrad elus ja surmas” kohta avaldanud mahuka monograafilise artikli (Petschel 1971), milles ta toob välja tüübile iseloomulikud motiivid ja üksikasjaliku süžeestruktuuri koos erinevate episoodi-variantidega. Samuti on Petschel esitanud viited jutuvariantidele koos täpse struktuuri-skeemiga veerandsajalt Euroopa rahvalt, sealhulgas ka üheksateistkümne eesti jututeksti kohta. (Petschel 1971: 113–122)⁸⁵ Petschel toob tüübi puhul välja neli põhivormi. Esimese põhivormi jagab ta omakorda kaheks alaliigiks: „Külaskäik teispoolsusse” (mees viibib surnud sõpra külastades vaid ühes kindlas paigas) ja „Rännak teise ilma”

⁸⁴ Selle tüübi eesti arhiivivariantide trüki versioone vt EMj I 2009: nr 143, nr 144; Igal puul 1989: nr 80.

⁸⁵ Eesti, nagu ka leedu ja liivi variandid on Petschel saanud Isidor Levinilt (Petschel 1971: 119).

(peategelane läbib surnu saatel erinevaid paiku ning näeb mitmesuguseid ilmutuslikke mõistupilte).⁸⁶ Teine põhivorm on nn balti-vene ökotüüp, mis keskendub surnu külaskäigule elavate juurde. Kolmas põhivorm kannab nime „Jõuluaegne külaskäik” ning neljanda alla koonduvad kõikvõimalikud kontamineerunud variandid (Petschel 1971: 123–126).

Mõnele trükis avaldatud jututüübi „Sõbrad elus ja surmas” tekstile on vahel antud pealkiri „Taevane pulm”,⁸⁷ ometi on eesti variantides harva otseselt mainitud või kirjeldatud taevast pulmapidu.⁸⁸ Pulmad küll toimuvad, kuid ainult maa peal – need on elava inimese pulmad –, teispoolsuses satub peigmees pigem mingile taevasele peole ja kuuleb seal imelist laulu või pillimängu. Arhiivitekste lugedes jääb mulje, et selline lustipidu toimub taevas või paradiisis (kuid tingimata teispoolsuses) katkematult, et pillimäng ja laul kõlab seal pidevalt: tegemist ei ole ühekordse sündmusega, millel oleks lõpp ja algus.

Jututüübis „**Surnupealuu**” (ATU 470A – 17 varianti; vt EMj I 2009: 575; Petschel 1981) kaevab mees surnuaias hauda või jalutab seal. Ta lööb jalaga maas lebavat surnupealuud ja kutsub ta poolnaljatamisi endale külla, enamasti just jõuluõhtuks. Nimetatud ajal tulebki üks võõras mees kutsuja ukse taha. Hirmu tagasi hoides kostitab peremees külalist, kes kutsub mehe omakorda võõrusele. Mees läheb ja viibib seal (teises ilmas) enda meelest kolm päeva (tundi) või kuulab seal kolme taevalikult kaunist laulu. Koju naastes selgub, et möödab on mitu aastasada. Saanud sellest teada, variseb mees põrmuks.⁸⁹

Mõnes „Surnupealuu” variandis on sarnaselt jututüübile „Sõbrad elus ja surmas” peategelaseks enne laulatust surnuaias jalutav peigmees, kuid teispoolsusest pärit

⁸⁶ Originaalis: „Besuch in Jenseits” ja „Jenseitswanderung”.

⁸⁷ Vt rahvajutukogumik „Taevane pulm” (TP 2006) ja samanimeline jutt selles (TP 2006: 11–13); sama kogumik on esmakordselt ilmunud aasta varem inglise keeles (HW 2005).

⁸⁸ H II 38, 116/7 (5) < Haljala – J. A. Reepärg < Juhannes Oru (1892); RKM II 408, 416/9 < Jõhvi – Endel Mets < emalt (1988).

⁸⁹ Selle tüübi eesti arhiivivariantide trüki versioone vt EMj I 2009: nr 145, nr 146.

tegelaseks ei ole tema surnud sõber või vend, vaid tundmatu, kes ilmub tavaliselt välja pärast pealuu leidmist (ja jalaga löömist). Üheks neid kahte tüüpi eristavaks tunnuseks ongi asjaolu, et „Surnupealuu“-loos kutsub peategelase teise ilma külaskäigule täiesti võõras isik, tüübis ATU 470 on aga kutsujaks surnud sõber või sugulane. Kui ATU 470 puhul on loo keskseks sündmuseks üldjuhul pulmad, siis „Surnupealuu” on seotud pigem jõuluajaga.⁹⁰

Paralleelina võib siin tuua Eestis varem üldlevinud kombe kutsuda surnud esivanemad jõulu- või vana-aastaööseks koju külla. Sel puhul jäeti hingedele ööseks toit lauale (Hiimäe 1995: 213–214, 244; Hiimäe 1999: 75–76), neile köeti saun ning pandi soe vesi koos vihaga lava peale ootama. Samasugusel viisil talitati ka hingede ajal (Hiimäe 1991: 242–248). Lisaks sellele on teateid, et peremees tegi uusaastaööl ukсед lahti ja kutsus kadunukesi nimepidi laua äärde sööma (Loorits 1957: 199). Muistendlik muinasjutusüžee saab siin tuge surnute ja surmaga seotud uskumustest ning kommetest, samas võib see mõju olla ka vastupidine või (mis veelgi tõenäolisem) vastastikune.

Pulmakommete hulka on mõnel pool Euroopas kuulunud ka surnud (esi)vanemate haudade külastamine. Prantsusmaalt on teada uskumus, et surnud vanemad tulevad oma laste pulma tantsima (Petschel 1971: 128). Teatava paralleeli võib nii matuste kui pulmade puhul tuua – mõlemal juhul on tegu üleminekuriitusega. Nii nagu matused, nii on ka pulmad üleminekurituaal; pruut ja peigmees on nn vahestaatuses ning seetõttu kurjadele jõududele tavapärasest kättesaadavamad.

Veel ühele erinevusele võib jututüüpide ATU 470 ja ATU 470A juures osutada: ATU 470 puhul on peategelaseks enamasti peigmees, tüübis ATU 470A aga lihtsalt mingi mees, sageli hauakaevaja. Peigmees küll esineb mõnes „Surnupealuu“ variandis, kuid see ei ole antud tüübile iseloomulik.

⁹⁰ Eestis esineb selles tüübis seos jõuludega kuues variandis.

Eesti juttude puhul hakkab silma, et ligi pooled jututüübi „Surnupealuu” arhiivitekstidest on kogutud Saaremaalt, Hiiumaalt ja Lääne-Eestist. Üldiselt on Lääne-Eestist ja saartelt talletatud imemuinasjutte suhteliselt vähe. Rahvusvaheliselt on ATU 470A levinudki rohkem Lääne-Euroopas, millega võib seletada ka eesti arhiivitekstide läänepoolset levikut. Lisaks on see jutusüžee levinud rohkem kirjalikke allikaid pidi ning jõudnud ka ilukirjandusse ja teistesse kunstiliikidesse.⁹¹

Mõnel juhul liituvad tüüpidega ATU 470 ja ATU 470A jutud, mis kontamineeruvad legendilise muinasjutuga „Jumala külaskäik” (ATU 751A*),⁹² kus tegelane teispooldsusest on võtnud öömaja otsiva sandi kuju.

Kaks rikast venda ajavad sandi minema, vaene ja vaga noorem vend aga kostitab teda selle piskuga, mis kodus leidub. Sant kutsub noorema venna vastukülaskäigule. Nad jõuavad taevasse, kus on imeilus puhtast kullast loss. Sant, kes – nagu selgub – on jumalise, näitab mehele põrgukatelt, kus teiste seas ka tema rikkad vennad piinlevad. Vaene mees arvab, et on viibinud taevas vaid ühe päeva, naastes selgub aga, et talle on vahepeal sündinud poeg.⁹³

Jututüübis „**Munk ja lind**” (ATU 471A – 9 varianti, EMj I 2009: 576; Wagner 1999) satub loo peategelane – kas kirikuõpetaja, munk või mõni tavaline noormees – kuulama imelist linnulaulu. Mees arvab, et oli kuulanud seda vaid mõne viivu, aga koju naastes selgub, et möödunud on kolmsada aastat.⁹⁴

⁹¹ Mitmed kirjanikud nagu T. de Molina, Moliere, E. T. A. Hoffmann, G. Byron, A. Puškin, A. Dumas ja heliloojad nagu W. A. Mozart ja R. Strauss on loonud oma versiooni don Juani loost. ATU kataloogis on lisaks don Juanile viidatud veel sellistele tegelastele nagu Leontius ja Festin de Pierre.

⁹² „A Man Invites God to His House”. ATU kataloog tüübi esinemusele Eestis ei osuta.

⁹³ H II 25, 884/93 (3) < Paistu – J. Ainson (1889).

⁹⁴ Selle tüübi arhiivivariantide trükiversioone vt EMj I 2009: nr 148; Igal puul 1989: nr 192.

See jutusüžee on eelkõige tuntud keskaegse eksemplina.⁹⁵ Teadaolevalt vanim kirjalik versioon sellest süžest on kirja pandud 12. sajandi algul vanaprantsuse keeles ning pärineb Pariisi piiskopilt Maurice de Sully'lt (Wagner 1999: 789). Selle jututüübi erijooneks on see, et jutukangelane (enamasti munk või mõni muu kirikuga seotud meestegelane) ei satu otseselt ega teadlikult teise ilma, vaid kuulab imelist linnu- või inglite laulu oma koduse maailma piirimaal – metsas. Taevalik laul mõjub kuulajale ilmutusena. Kui ta sellest toibub, on möödas aastasadu. Jututegelane ei lähe üldjuhul kellegi juhatusel taevariiki või surnute ilma, vaid jääb (enda arvates) füüsiliselt samasse maisesse inimeste maailma, mis – tõsi küll – on omandanud üleloomulikule ilmale omaseid kvaliteete. Võib-olla peakski siin metsa käsitama kui teist või võõrast (maa)ilma – mets on koht, mis vastandub inimese kodusele ringile (vt Paulson 1997: 51–80).

Jututüübist „**Rännak hobusel teise maailma**” (ATU 471 – 3 varianti; vt EMj I 2009: 575j; Petschel 1979) on Viljandi kihelkonnas pandud kirja järgmine jutt: Kolm venda kohtavad üksteise järel metsas vanameest, kes pakub neile tööd – tuleb karjatada haiget hobust ja järgneda talle igale poole. Vanemad vennad on hooletud, nad heidavad mere kaldale magama, samal ajal kui hobune üksinda üle mere söömas käib. Vanemad vennad tulevad järgmisel päeval koju tagasi, kus selgub, et nad on ära olnud terve aasta. Noorem vend seevastu läheb koos hobusega üle mere (selgub, et teise ilma). Seal näeb ta imekspandavaid asju, millele saab hobuselt seletuse: lahjad lambad lopsakal heinamaal on inimesed, kes maises ilmas on elanud rikkuses, kuid teises ilmas on vaatamata ümbritsevale küllusele näljased, samas kui kõrbes söövad prisked lambad on inimesed, kes maises ilmas nälginuina pälvivad teises ilmas küllusliku tasu. Noorem vend heidab samas (s.t teises ilmas) magama ja ärkab raugana: selgub, et möödunud on viis tuhat aastat. Hobune, kes osutub tegelikult nõiutud noormeheks, ütleb, et mees

⁹⁵ Frederic C. Tubachi eksemplikirjanduse tüübikataloogi *Index Exemplorum* järgi – tüüp IE 3378 (Munk Felix).

peabki jääma teise ilma. Pika palumise peale lubab nõiutud hobune mehe koju viia, tingimusel, et ta ei astu maapinnale. Mees astub aga keelust üle ja muutub põrmuks.⁹⁶

Selles jutus arvavad vanemad vennad, et on mere kaldal tukastanud vaid ühe öö, tegelikult on aga möödunud terve aasta. Noorem vend seevastu uinub meretaguses muinasjutu-ilmas,⁹⁷ kus tema uni kestab vendade omast viis tuhat korda kauem. Neid aegruumilisi nihkeid võiks ehk seletada „oma“ ja „võõra“, „inimeste maailma“ ja „teise maailma“ (osalt) vastandumise ja (osalt) läbipõimumisega. Vanemad vennad asuvad oma kodupaigale lähemal, kuskil kodu ilma ja muinasjutumaa(ilma) piiril, samas kui noorem vend on jõudnud juba võõrasse, meretagusesse teise ilma. Võib-olla väljendab aja erinev kulg siin arusaama, et nn teise maailma aeg ulatub servapidi inimeste maailma, kus tema mõju on siiski nõrk, kumuleerudes aga päris „teispool“ siinset maailma, kuhu jõudmiseks tuleb ületada meri, suur vesi (s.o igavik).

Eelpool kirjeldatud tüübikobara jutusüžeedega haakub tüüp „**Mao kivi**“ (ATU 672D, Eestist 34 arhiivivarianti),⁹⁸ kus peategelane samuti pika aja maha magab. Rahvusvahelises tüübikataloogis on see pigem muistendliku süžeeaga lugu liigitatud imemuinasjutuks.

Mees satub sügisel metsa, kus ta näeb madusid mingit kivi või taime lakkumas. Mees järgib usside eeskujuga ja läheb koos nendega ussikoopasse, kus jääb koos madudega talveunne. (Mõnikord ei lähe mees pärast kivi või rohulible lakkumist maakoopasse (talvituma), vaid jääb mõne põõsa või paadi alla magama.) Kui ta kevadel üles ärkab, naaseb ta koju ja arvates, et on ära olnud vaid ühe öö, nõuab naiselt „eilast kapsasuppi“.

⁹⁶ E 22538/47 < Viljandi khk – H. Pöder (1896); vt EMj I 2009: nr 147. Vrd ka jututüübiga „Surematuse maa“ (ATU 470B), kus Surematuse maad külastama läinud noormehel on keelatud maapinnale astuda, ta läheb appi mehele, kelle tõld, mis täis läbikantud kingi, on kraavi läinud. Kutsari näol on aga tegemist surmaga, kes sealsamas noormehelt elu võtab (vt ka Petschel 1996: 760–763).

⁹⁷ Heda Jason kasutab ka mõistet „muinasjutumaa“ (Fairy-tale land) (Jason 1977: 199–202). Vt ka Jasoni muinasjutu ruumimudelit (id: 194).

⁹⁸ Soome imemuinasjuttude hulgast on see tüüp kui muistendlik välja jäetud. Simonsuuri-Jauhiaineni kataloogis (SJ 1998) vastab see muistenditüübile R31, üsna samalaadne süžee on K10 (Mees veedab talve karu koopas). Sama süžee on registreeritud ka eksemplina: IE 3813 (Talumees kukub auku, kus on maod ja tohtusuur lohe; toidu saamiseks lakub ta imekivi; mees põgeneb, klammerdudes lohe saba külge).

Mõnes jutuvariandis on naine mehe juba surnuks arvanud ning jõudnud uuesti abielluda.

Selles jututüübis esineb paljudel juhtudel rahvakalendri tähtpäevi – nt kevadine ja sügisene madisepäev, käädrapäev, visenjäpäev, mihkclipäev – mis rahvapärimuses on mingil moel seotud madudega (vt ka eespool ptk 3.3). Tähelepanekud kobaras talvituvatest rästikutest on andnud tuge eri rahvaste usundeis levinud kujutlusele oma alamaid valitsevast ussikuningast või harjaga ussist, kelle harja söömine andvat kõikide keelte oskuse (Hiimäe 2006b: 338).

Tüübile „Mao kivi“ on tunnuslik, et tegelane magab terve talve maha. Inimese jaoks ebaloomulikult pikk magamine esineb veel legendilises muinasjutus „Seitse magajat“ (ATU 766),⁹⁹ mis koondab erinevaid süžeid, kus inimest tabab imepäraselt pikk uni, millest ärgatakse mingiks oluliseks sündmuseks: näiteks kaksteist last magavad kolmsada aastat, ärgates Jeesuse sünnipäeval ning neist saavad tema jüngrid.¹⁰⁰ Sarnasele legendile tugineb ka rahvakalendris seitsmemagajapäev (10. juuli), mis kalendripühana on Eestis siiski suhteliselt vähe tuntud (Hiimäe 1985: 172–173).

4.2 Liikumine ajas ja ruumis

Vaatlusaluses tüübikobaras on tähtsal kohal peategelase liikumine eri aja- ja ruumidimensioonides: elavate maailmas ja hauataguses ilmas.

Tavaliselt kujutatakse teispoolsust hauataguse maailmana, kuhu pääseb sisse, kui minna hauast trepist alla,¹⁰¹ või taevaliku paradiisina, kuhu viib tee trepist üles,¹⁰² või ei

⁹⁹ „The Seven Sleepers“

¹⁰⁰ Eestis arhiivimaterjali hulgas seda tüüpi ei leidu. Ligilähedane süžee esineb ka koraanis (18. suura, 9–26), samuti 6. sajandil elanud gallia-romaani ajaloolase ja Toursi piiskopi Gregory teoses *Liber in gloria martyrum*.

¹⁰¹ Vahel ka alla august (H II 26, 706/8 (7) < Suure-Jaani khk – Ernst-Heinrich Saabas (1889)), mõnikord veel täpsemalt (muti)august (E 11898/900 (1) < Tõstamaa khk, Pootsi v – Otto Schantz (1894)), aga ka uksest (E 11527 (4) < Tõstamaa khk, Pootsi v – Juhann Hirt (1894)).

¹⁰² H II 39, 742/6 (699) < Koeru – H. A. Schults (1892).

markeerita jutus vertikaalset suunda üldse. Juri Lotmani teooriast tõukuvalt liigitab Katrin Alekand imemuinasjutte ruumilise organiseerituse seisukohast ning jaotab need horisontaalse ja/või vertikaalse ruumimudeliga tekstideks. Horisontaalse ruumiga tekstides toimub tegelase liikumine maapealses ruumis; vertikaalse ruumiga tekstid jagunevad omakorda kaheks: esiteks süžeed, kus kangelase liikumine toimub maapealse ja taevase sfääri piires, ning teiseks süžeed, kus kangelane tegutseb maapealses ja maa-aluses ruumis. Horisontaalset ruumi nimetab Alekand tinglikult geograafiliseks või mütogeograafiliseks. Vertikaalset ruumi võib kujutada kolme üksteise kohal asetseva sfäärina, mis eraldi võetuna on käsitletavad horisontaalsetena. Iga ruumile vastavad Alekandi väitel omad kangelased, kelle mõjuvõim on küll suurim just nende oma koduruumis, kuid sellele vaatamata võivad tegelased sattuda ka teistesse sfääridesse. Maapealne ruum aga on piirkond, kus kõikide sfääride tegelased tegutseda saavad. (Alekand 2000: 5j)

Ka eelpool kirjeldatud tüübikobarasse kuuluvates juttudes saab välja tuua kolm vertikaalset sfääri: taevas (või paradiis), maine ilm ja surnute ilm (vahel ka põrgu). Enamasti toimub jutu tegevus ainult kahes sfääris: inimeste maailmas ja taevases/või surnute ilmas. Samale asjaolule on osutanud ka Alekand – nimelt ei leidnud ta rahvaluulearhiivist tekste, kus tegevus toimuks kõigis kolmes sfääris, kuigi põhimõtteliselt ta selliste tekstide olemasolu ei välista (*ib.*: 6). Ka Heda Jason toob välja, et inimeste maailm ja muinasjutuilm võivad asuda horisontaalsel või vertikaalsel teljel. Horisontaalsel teljel eraldab inimeste maailma muinasjutumaast tohutusuur tühi ruum. Selle vahemaa ületamiseks kulub kangelasel väga palju aega või peab ta selleks kasutama imevahendeid nagu näiteks lendavat vaipa või seitsmepenikoormasaapaid. Jason märgib ka, et sedalaadne tohutute vahemaade ületamine on teatud liiki aja ja ruumi kokkusurumine (*compression*). Vertikaalsel teljel asub muinasjutumaailm kas inimeste maailma kohal või all ning sinna pääseb näiteks kõrget puud mööda või sügava kaevu kaudu. Sellel püstteljel on distants kahe maailma vahel küll väike, kuid selle ületamine on see-eest ohtlik. (Jason 1977: 199j)

Muinasjutu horisontaalsete ja vertikaalsete ruumimudelitega sobib ka eelpool (ptk. 3) kirjeldatud jutusüžeede kaardistamise meetod, mida Kanada folklorist Vivian Labrie on rakendanud imemuinasjuttude analüüsimisel (Labrie 1999: 53j). Labrie kirjeldab oma topoloogilise meetodi abil peamiselt horisontaalset ruumi. Katrin Alekand püüdis Labrie' meetodit kasutades analüüsida vertikaalse ruumimudeliga imemuinasjuttu „Maarja laps” (ATU 710),¹⁰³ kuid pidi tunnistama, et kaardistamise meetod ei anna tema vaadeldud jutu puhul soovitud tulemusi, s.t kaardi järgi on lugu väga keeruline ümber jutustada (Alekand 2000: 12).

Enamasti satub tüübikobara „Sureliku käik teise ilma“ jututüüpides tavaline inimene, pulmi pidav peigmees, surnu juhatusel teise ilma. Mõnes eesti arhiivivariandis ei võta tegelane ette pikka käiku surnute ilma, vaid surnu ja elava kohtumine leiab aset surnuaias, sõbra haul: tavaliselt tuleb surnu hauast välja ja nad kuulavad koos inglite laulu¹⁰⁴ või joovad teed.¹⁰⁵ Ühes omanäolises, kahest vennast pajatavas Tarvastu jutus¹⁰⁶ ei satu uhke ja hoopleja rikas vend teise ilma ning peategelane – tasase loomuga alandlik noorem vend – ei ole surnud.

Pärast isa surma leiab vaene vend laias ilmas endale elupaiga ja hakkab seal *üht pühalikku elu elama. Tema elu olnud ka seal üksikus kohas nii püha, et kambris ühtepuhku hingli laulu heal kuulda olnud*. Vanem vend asub naist võtma ja läheb nooremat venda pulma kutsuma, sisenedes venna tuppa *kuulnud ta kohe väga armsat hingli laulu healt, mis teda kui üht puutompu kohe kohkudes kuulama pannud*. Koju naastes selgub rikkale vennale, et tema maja asemel on nüüd suur ja uhke loss, kus elavad võõrad inimesed, ning et ta on ära olnud kolmsada aastat. Seda teada saanud, *kukkunud ta tolmuks, eiga jäänud temast enam midagi järele*.

¹⁰³ „Our Lady's Child”, Alekand kasutab setukeelset nime „Pühä Maarja kasutütär”.

¹⁰⁴ H II 19, 46/7 (17) < Tõstamaa khk, Mihkel Kampmann (1889); H II 55, 194/5 (4) < Helme khk – Matt Tomp (1896).

¹⁰⁵ S 20639/42 (18) < Setumaa, Vilo v, Mitkovitsi-Sagorje k < Vilo v, Saptja k – Viktor Ruusamägi < Anastasia Paloots (1930); ARS 1, 860 (1) < Tartu – Olga Sermet (1927).

¹⁰⁶ E 36255/60 < Tarvastu khk, Vooru v – August Anderson (1897).

Kuigi selles jutus ei vastandu elavate ilm surnute ilmale, võib loo kronotoobis leida opositsioonipaari argine (profaanne) *versus* püha (sakraalne) aegruum. Tegevus toimub argises inimeste maailmas: noorem vend leiab selles profaanses ilmas endale elupaiga, muudab aga selle oma pühaliku eluviisiga sakraalseks, mille tulemusel omandab teda ümbritsev ruum ja aeg pühalikule, üleloomulikule või teispoosusele omase ruumi ja aja kvaliteedi. Prantsuse strukturalistilt Claude Lévy-Straussilt teoreetilisse käibesse tulnud binaarsete opositsioonide ehk kultuuri aluseks olevate vastandpaaride seas on kirjeldatud ka „ajalise” (ajaliku) ja „ajavälise” (ajatu) vastandust. Lauri Vahtre, uurinud eestlaste rahvapärast ajaarvamist, nimetab „ajavälis” piirkonda ka kõrvalajaks. Kõrvalaja näitena toob Vahtre eestlaste hingedeajale vastanduva või sellest väljaspoole jääva aja. Küsimusele *kus olid hinged muul ajal*, vastab Vahtre, et nad elasid mitte „enne”, „praegu” ega „pärast”, vaid justnimelt selles kõrvalajas (Vahtre 2000: 11–12). Eelpool toodud näites asub noorem vend mingis mõttes sellises kõrvalajas, mis ei toimi ei „enne”, „praegu” ega „pärast”.

4.3 Žanripiirid tüübikobaras „Sureliku käik teise ilma“

Aja erinev kulg on kõigi eelpool vaadeldud jututüüpide (ATU 470, 470A, 471, 471A, 672D) ühine olemuslik tunnus. Rahvusvahelises jututüübikataloogis on ülalkirjeldatud tüübikobara süžeed liigitatud imemuinasjuttude alla, kuid neis võib leida palju jooni, mis on tunduvalt omasemad usundilistele muistenditele, legendilistele muinasjuttudele, aga ka legendidele ja eksemplitele.

Jututüübile „Sõbrad elus ja surmas“ vastab Stith Thompsoni kirjeldatud muinasjutumotiiv M252 („Sõnum teistpoosusest“) – mõlemas on sarnane motiivijada: kahe sõbra kokkulepe, surnu külaskäik, elava vastukülaskäik (Petschel 1971: 124j). Tüübikobarale „Sureliku käik teise ilma” saab tuua mitmeid paralleele usundilistest muistenditest. Soome muistendikataloogis (SJ 1998) ongi jutusüžeed „Sõbrad elus ja surmas” ning „Surnupealuu” liigitatud usundilisteks muistenditeks – jututüüp ATU 470 (kus surnu ja elav inimene käivad teineteise pulmas) vastab sellega identsele muistenditüübile C1171. Samal süžeel on sarnasusi veel muistenditega C1176 (inimene satub surnu või kuradi võimu alla, on sadu aastaid kodust ära, tagasi pöördudes laguneb

tuhaks) ning C500 (sõbrad lepivad kokku, et kes esimesena sureb, tuleb maa peale tagasi oma hauatagusest elust teateid tooma). Jututüübil „Surnupealuu” on Soome usundiliste muistendite jaotuses vasteks muistenditüüp C1166. Pisut erinev on peategelase karistus teises lähedases tüübivariandis (C1161): vastukülaskäigul surnute juurde kaotab mees karistuseks surnupealuu narrimise eest oma sõrme.

Tuginedes eesti arhiivivariantidele on alljärgnevalt välja toodud iseloomulikud tunnusjooned, mis on vaatlusaluse tüübikobara tüüpidele ühised.

Reaalsete kohanimed **esinemine.** Näiteks Põltsamaa kihelkonnast pärit jutus leiavad kirjeldatud sündmused aset Sulustvere külas ning kirjapanija on jutu ette lisanud veel pika lõigu, kus ta väga täpselt kirjeldab süžeege seotud paiku, nagu *Kitse kungas ja Kabeli väratu põllud*.¹⁰⁷ Siia rühma kuuluvad jutud, mis algavad lausetega nagu *Tõstamal kõrtsi rihi juures elän üks paar rahvast*,¹⁰⁸ *Ükskord ennevanasti Eestimaal*,¹⁰⁹ *Korra läinud üks noormees Otepää linnamäele kõndima*,¹¹⁰ *Keski löönd jalaga Haljala kirikajal pealuud* jmt.¹¹¹

Isikunimed. Tüübikobara „Sureliku käik teise ilma” neljas variandis leidub ka isikunimesid. Kaks juttu, kus tegutsevad vastavalt Ants ja Mats ning Jüri ja Mats, on kirja pandud sama koguja poolt.¹¹² Kolmanda jutu tegelaseks on Mats ja Hans.¹¹³ Siin esinevate isikunimed Mats, Ants, Jüts, Hans puhul torkab silma, et kui jutus üks vendadest kannab nime Mats, siis on just tema see, kes sureb. Võimalik, et siin on oma

¹⁰⁷ E 4271/4 < Põltsamaa khk – Martin Luu (1892).

¹⁰⁸ AES, MT 184, 14/5 < Tõstamaa khk ja v, Väräti k – E. Pöldre < Andrei Kangur, 86 a (1936).

¹⁰⁹ RKM II 288, 488/91 < Krasnojarski krai, Vesjoloje < Sulevi asundus – Johannes Olev (1971) ja RKM II 288, 491/4 (sama koguja); tasub märkida, et jutt ise on kirja pandud Eestist kaugel, Siberi asunduses.

¹¹⁰ E 43675/9 (46) < Riia < Rõngu khk, Aakre – H. Lell < Peeter Virks (1902).

¹¹¹ ERA II 153, 23 (11) < Haljala khk – Hermann Länts (1937).

¹¹² ERA II 152, 60/5 (9) < Haljala khk, Aaspere v, Võipere k < Väike-Maarja khk, Porkuni v – Julius Aleksander Reepärg < Jaan Muruväli (Mahkvei) (1937), vt EMj I 2009: nr 144); H II 38, 116/7 (5) < Haljala khk – J. A. Reepärg < Juhannes Oru, noor poisikene, kes neid oma suure taadi käest kuulnud (1892).

¹¹³ E 4271/4 < Põltsamaa khk – Martin Luu (1892).

mõju avaldanud ka asjaolu, et Eestis on surma personifikatsioonina olnud kasutusel nimekuju Mulla-Madis.

Teistest omanäolisem on neljas jutt, mille tegelaseks on mees nimega Norski Villem, kellel oli kaks poega: tugeva kasvuga Kõrdi Teno ning kidur ja põdeja Silgu Samel, kes surebki õige pea. Need nimed on märksa isikupärasemad, samas mõjuvad need koomiliselt (vähemalt tänasele lugejale), arvatavasti on siin tegu hüüd-, mitte pärisnimedega. Koomilist elementi kasutatakse muinasjutulises ning legendilistele juttudele omases kontekstis.

Kuigi isikunimesid – nii pärisnimesid (Ivan, Ants, Peeter) kui ka kirjeldavaid nimesid (Lumivalguke, Tuhkatriinu) – leidub sageli ka imemuinasjuttudes (Järv 2005b: 453–454), esineb neid ennekõike muistendites. Risto Järv on registreerinud muinasjutukorpuses leiduvad isikunimed ja märgib jututüübi ATU 650A puhul, et „nii nagu me võime nimesid leida pigem muistendites, kus neid kasutatakse usutavuse rõhutamiseks, on hulk selle jututüübi tekste sisult muistendlikud, mõnel juhul suisa ebamuinasjutulikult „tõepärasena” kirjeldatud” (Järv 2005b: 551). Järv selgitab, et nimekasutus ei ole muistendiks liigitamise põhikriteerium, kuid „kui lisaks muude muistenditunnuste olemasolule on mingi jututüübi variantides kasutatud ka rohkesti isikunimesid, võiks selle tüübi liigitada pigem muistendiks” (Järv 2005b: 552).

Surma ja teispoosuse teema. Vaadeldavas tüübikobaras on kesksel kohal teispoosuse ja surmaga seonduv. Teema ise on juba oma olemuselt usundilise laenguga: neis juttudes ei ole esikohal meelelahutuslikkus ja fantaseerimislust, vaid lugu peab tõestama ja kinnitama rahvausundilises reaalsuses esinevaid kujutelmi, mis saavad usundilise muistendi reaalsuse osaks.

Õnnetu lõpp. Tavaliselt lõpevad muinasjutud õnnelikult – kangelane abiellub ja/või pälvib suure varanduse. Vaadeldava tüübikobara süžeed lõpevad reeglina jutukangelase surmaga, seega õnnetult. Imemuinasjuttudele vastanduv ja seal võimatu (õnnetu) lõpp

on üks muistendile omaseid tunnuseid. Siiski võib nende tüüpide puhul tõsta eesti jutukorpusest esile jutte, mille süžeearendus on teistsugune: koju naasnud peigmees jääb ellu.¹¹⁴ Neis juttudes pistab peigmees surnud sõbra juurde minnes pulmalaualt leiva- või sepikutüki taskusse; kui ta pika aja (80, 70 või 33 aasta) pärast koju naaseb, ei usu ta, et on nii kaua eemal viibinud, sest sepikki tema taskus on endiselt värske. (*Siin on sepiku tükk, mis ma Matsi pulma minnes tasku pistnud. Kui seitsekümmend aastat on mööda läinud, siis peaks see olema juba muld ja põrm. Aga ta on niisama värske ja maitsev kui siiski.*)¹¹⁵ Oma majast leiab mees muldvana, kepi najal liikuva naisterahva, kes väidab end olevat mehe pruudi. Mees annab eidele sepikut, mille too ära sööb ja muutub seejärel nooreks. (*Kui vanamoor seda leivasuutäit sõi, hakkanud ta pragisema ja läinud sirgeks.*)¹¹⁶ Peigmees ja pruut, vaatamata vahepeal möödunud inimpõlvele, saavad taas nooreks, peavad uue pulmapeo ja elavad õnnelikku elu. Ja nagu jutustaja lõppu lisab: *võib olla, et elavad praegu veel.*¹¹⁷

Õnneliku lõpuga jutusüžees on leival või sepikul imeväeline võlujõud. Leib on läbi aegade olnud talupoegadele põhitoidus ja tal oli vanasti (ja on veel tänapäevalgi) oluline sümboolne ja rituaalne tähendus. Peale selle on leival tähtis koht ka maagias, meenutagem vaid armulaualeiba,¹¹⁸ mida vanasti kasutati muuhulgas ka nõidumisvahendina.

Siinkäsitletavasse tüübikobarasse kuulub aga ka hulk jutte, kus surnute riigist tagasi pöördunud peigmees saab kojunaasnuna kirikuõpetajalt armulaualeiba ning just nimelt pärast seda sureb või koguni tolmu või põrmuna haihtub.

¹¹⁴ E 34801 (15) < Jüri khk, Kurna v – Jaan Saalverk (1897), H III 5, 646/50 (1) < Tori khk – Tõnis Tilk (1889); ERA II 152, 60/5 (9) < Halaja khk, Aaspere v, Võipere k < Väike-Maarja khk, Porkuni v – Julius Aleksander Reepärg < Jaan Muruväli (Mahkvei) (1937); H II 38, 116/7 (5) < Haljala khk – J. A. Reepärg < Juhannes Oru (1892). Vt ka Järv 2010.

¹¹⁵ ERA II 152, 60/5.

¹¹⁶ H II 38, 116/7.

¹¹⁷ ERA II 152, 60/5.

¹¹⁸ Kristliku doktriini kohaselt ei ole küll armulaualeib mitte leib, vaid Kristuse ihu.

Tegelased. Tüübikobaras „Sureliku käik teise ilma” kuulub surnud sõber teispoolsusse, pulmi pidav sõber esindab aga inimeste maailma. Elav inimene (surnu sõber) satub teise ilma, ta on seal võõras, tal puudub selle aegruumi üle mõjuvõim, ta „langeb” võõra ja tundmatu teispoelse ilma ohvriks. Jason väidab, et muinasjututegelased (*marvelous beings*) eksisteerivad ainult muinasjutumaailmas: kangelane kohtub nendega väljaspool inimmaailma ja kui kangelane pöördub koju tagasi, siis need muinasjutumaailma tegelased ka kaovad, samas kui muistendite ja legendide üleloomulikud tegelased saavad vabalt liikuda ka inimeste ilmas (Jason 177: 147–151). Seega võib väita, et uuritava tüübikobara tegelased, esmajoonel surnu, kuuluvad pigem legendi või muistendi reaalsusse (aegruumi), kus üleloomulikud (deemonlikud, mütoloogilised) tegelased pääsevad segamatult liikuma ka inimeste ilmas ja ajas (Jason 1977: 196, 207–209).

Soome folkloristikas on eelpool kirjeldatud jutud liigitatud usundilisteks muistenditeks. Konkreetsete koha- ja isikunimede esinemine, surma teema, õnnetu lõpp, tavapäraselt muistendireaalsusesse kuuluvad tegelased lubavad liigitada nimetatud tüübikobara süžeed ka muistenditeks või legendilisteks muinasjuttudeks. Rahvusvaheline tüübikataloog on jäänud truuks traditsioonile ning säilitanud nende jututüüpide koha imemuinasjuttude all. Ka Eesti muinasjutuprojekti töörühm otsustas tüübikobarasse „Sureliku käik teise ilma“ kuuluvad neli jututüüpi vaatamata eelpool toodud põhjendustele jätta eesti imemuinasjuttude tüübiregistrisse, kuna tüübiomadused süžeed on üleskirjutatud variantides valdavalt pikemalt väljaarendatud: tulemuseks on mitme-episoodilised ja fiktsionaalsed jutud, mille uskumuslik foon on nüüdseks taandunud.

5 Jutustaja ja aeg

Muinasjutud esindavad üldjuhul puhtal kujul fiktsionaalset, fantaasial põhinevat jutureaalsust, kuulajad naudivad fiktsionaalses aegruumis toimuvaid fantastilisi sündmusi. Erinevalt muistendist, mille lähtekohaks on konkreetne, jutustaja poolt uskumisväärsena esitatud sotsiaalne reaalsus, ei peeta muinasjutu puhul jutustatavat tavaliselt tõestisündinuks. Ometi avaldub jutustaja elukäik, tema biograafiline aeg muinasjuttude fiktsionaalses ajas.

1960. aastatel pani Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluuleosakonna korrespondent Artur Vigla kirja muinasjutud, mida ta oli kuulnud 11-aastase poisikesena 1907. aasta suvel oma kodukandis Rannu kirikumõisas külakarjuse Hans Küivitsa suust. Küivits vestnud neid jutte, kui käis öösiti külakorda mõisa pooleterameeste juures, teiste seas ka Viglade peres.

Jututekstid on pandud kirja umbes kuuskümmend aastat hiljem: selleks ajaks oli suuline muinasjututraditsioon Eestis juba taandumas. Huvi pakuvad need üleskirjutused mitmel põhjusel. Esiteks pika, 60-aastase ajavahe tõttu, mis eraldab lugude kirjapanemist nende esmakuulmisest. Teiseks kirjeldab Vigla oma kommentaarides värvikalt toonasi jutustamissituatsioone, tutvustab lähemalt jutustaja isikut, päritolu ja jutustamislaadi – selline konteksti avav info annab meile võimaluse „piiluda tekstide taha”. Kolmandaks, Artur Vigla märgib mitmel korral, et on neid jutte ka ise edasi jutustanud. Seega pole ta pelgalt koguja-korrespondent, vaid ka folkloorikandja. Väga huvitav on lugeda ka ilmekalt kirja pandud mälestusi meessoost muinasjutuvestjatest ja meeste muinasjutupärimusest 20. sajandil, s.o ajal, mil jutustajatena hakkasid üha enam domineerima naised (Järv 2001: 32–35) ning suulist jutuvestmist asendas üha enam raamatujuttude ettelugemine lastele.

Minu huvi nimelt Küivitsa ja Vigla ning nende jutupärimuse vastu süvendas muu hulgas asjaolu, et Küivitsa koduvallast Valgutast on pärit üks minu suguvõsaliine. Minu vaarisa

Hans Dobrus oli ülemöödunud sajandivahetusel Valguta mõisa loomaarst¹¹⁹ ja võis Küivitsaga kokkugi puutuda.

Minu kasutuses on Artur Vigla autobiograafilised märkmed ning Hans Küivitsa kohta tehtud ülestähendused: neid pole küll palju, kuid samas on kõik kirjapandu kõnekas.

Alljärgnevalt tutvustan mõlema mehe elulugu ning nende juturepertuaari, seejärel toon välja Vigla poolt kirja pandud juttude iseloomulikumad stiilijooned ning otsin vastust küsimusele, mil määral ja kuidas kajastub jutustaja kaasaeg ja elukäik tema räägitud muinasjuttudes.

5.1 Artur Vigla elukäigust

Artur Vigla sündis 13. veebruaril 1896. aastal Tartumaal Rannu kirikumõisas moonamehe peres.¹²⁰ Aastatel 1900–1908 oli tema isa Jaan Vigla mitmes kohas pooleterarentnikuks. Artur õppis kuus aastat Rannu kihelkonnakoolis, kuid juba 1912. aastal lahkus ta vanematekodust: kõigepealt läks ta Tartusse sadulsepa õpilaseks, hiljem töötas õpilasena Postimehe trükikojas. Esimese maailmasõja ajal, 1915. aasta suvel, saadeti hulk noortöölisi, teiste seas ka Vigla, Riia taha kaitsekraave kaevama.¹²¹ Meeleolukat rongisõitu Riiga meenutab ta hiljem järgmiselt:

Tartust saadeti välja terve eššelon noori töölisi, nagu kirvega kellasepad, labidaga rätsepad jne. Tartu jaama oli kogunud rohkesti saatjaid. Eššelon koosnes looma vagunitest. [---] Vara hommikul kui jõudsime Zegevoldi jaama ligidale, siis rong katkes. Meie vaguni tagant teised vagunid jäid teepäale maha. Ka vedurijuht seda ei näinud, seega meie sõitsime Zegevoldi jaama. Teepääl kõik korjasid noori kaski ja ehtisid oma vagunid nii ära et

¹¹⁹ Perepärimuses nimetati teda ameti poolest *karjaravitsejaks*.

¹²⁰ Artur Vigla sünni sissekanne EELK Rannu koguduse meetrikaraamatus Ajalooarhiivi elektroonilises andmebaasis SAAGA: <http://www.eha.ee/saaga/fondid.php?path=/eelk/1263/001/000358&curr=3>.

¹²¹ Oma lühikese eluloo lisas A. Vigla esimesele muuseumile saadetud kaastööle (RKM II 119, 9/10), vt ka RpK 1972: 65–66.

veduri juht ei saanud enne teada kui jaamas. Jaamast sõitis vedur järele ja tõi mahajäänud vagunid järele.¹²²

Sama suve lõpus värvati noormees tsaariarmee suurtükiväkke. Pärast sõda töötas Vigla Siberis ühes Tomski kubermangu söekaevanduses. Tomski kubermangu ja Altai kraiga oli ta seotud kuni Teise maailmasõja alguseni.

Aastail 1920–1921 õppis ta Petrogradi parteikoolis ja osales sõdurina Kroonlinna mässu mahasurumises. Õpingud jätkusid 1925–1929 Marchlewski-nimelises Lääne Rahvusvähemuste Ülikoolis. Vahepeal töötas Vigla Barnaulis vähemusrahvuste osakonna instruktorina, pidades ateistlikke loenguid ja esinedes propagandistlike eeskavadega.¹²³ 1930. aastatel elas ta Altai kraisis Estonia külas ning töötas samas külakooli õpetaja ja koolijuhatajana.

Artur Vigla võttis osa ka Teisest maailmasõjast. Sõja lõppedes naasis ta koos Eesti Laskurkorpusega kodumaale ning asus elama Tartusse, kus ta töötas lühikest aega TRÜ marksismi-leninismi kateedris assistendina. Tolleaegsete üliõpilaste seas levinud pärimuse järgi oli ta „marksismi ajaloo“ loengutes tudengitele kannelt mänginud.¹²⁴

Artur Vigla oli Eestist ära 30 aastat – kogu Eesti Vabariigi iseseisvusaja. Ta lahkus Eestist Esimese maailmasõja keerises 1915. aastal, jättes maha ema, isa ja õe. Eestisse tagasi pöördus ta 1945. aastal kui parteilane ja nõukogude võimu lojaalne töötaja, kuid vaatamata sellele kannatas tema isa ja õepere ometigi repressioonide all: 1949. aastal küüditati nad „kulakutena“ Siberisse, kusjuures isa oli siis juba 80-aastane. Oma

¹²² RKM II 119, 19/51.

¹²³ Vigla on mõned agiitkavade tekstid ka rahvaluulearhiivi saatnud, nt 1920. aastatel kirjutatud paroodia „Esimese kingsepa tulemise püha jutlus“ (kantud ette vana-aastaõhtu peol ühes eesti asunduses, RKM II 119, 206/20).

¹²⁴ Suuline teade Kristi Salvelt 11. aprillil 2007. a. Edakai Simmermanni sõnul on ta sama juttu kuulnud folklorist Ellen Liivilt, samuti oma emalt Leonora Simmermannilt (sünd 1921), kes sõjajärgsel ajal Tartu Riiklikus Ülikoolis õppides kuulas ka Vigla loenguid.

positsiooni kasutades saavutas Artur Vigla isa vabastamise ning tema pääsemise tagasi Eestisse.

Artur Vigla õetütar Milvi Mürsepp meenutab oma onu: „Ma ei tea, mismoodi ta Venemaale jäi, sõjaväega seoses vist. Tema tuli tagasi peale sõda, oli suur parteilane ja õppejõud ja... Meie olime lapsed siis, peale sõda. Siis enne küüditamist, siis ta käis meie juures, rääkis nalju ja anekdoote. Vanapoiss oli. Pärast küüditamist enam ei suhelnud.”¹²⁵

Õetütre sõnul püüdis Artur Vigla oma isa Siberist ära tuua juba esimesel aastal. „Et vanaisal oli teine nimi kui meil, siis arvas, et saab oma isa Siberist ära tuua. Et tema on suur parteilane. Aga esimesel aastal ei saanud. Siis ta tuli järgmisel aastal, siis viis vanaisa Eestisse. Vanaisa oli meiega harjunud koos. Meid oli neli last. Meil oli vanaisaga lõbus, õhtuti mängisime kabet ja muid mänge. Aga Eestis viis Vigla vanaisa maale, aga ise ta elas Tartus ja vanaisal oli seal üksi raske ja paha. Ta surigi enne, kui me tagasi jõudsime. Vanaisa suri 1956. aastal, aga meie tulime tagasi 1958. aastal.“

Pärastsõjaaegsest tööst ja tegevusest Eestis Vigla oma märkmetes väga palju ei kirjuta, mainib vaid, et esines siin-seal agiitkavade ja pillimänguga, ka mõnel oma kodukandi Rannu peol oli ta kannelt mänginud. Mõningatel andmetel töötas Vigla hiljem TRÜ raamatukogus (Sirge 2004: 73). Tema viimane töökoht oli teadaolevalt Tartu Õlletehas, kus ta töötas valvuri ja partorgina. Oma elu lõpuaastad veetis ta Tallinnas vanadekodus.¹²⁶ Artur Vigla suri 14. septembril 1975. aastal ja on maetud Metsakalmistule.

¹²⁵ Suuline teade Milvi Mürsepal 7. mail 2009. a.

¹²⁶ Suuline teade Lembit Sirgelt 27. novembril 2007. a.

5.2 Artur Vigla folklooripärand

Herbert Tampere ja Ingrid Rüütel salvestasid Artur Viglalt 1961. aastal Tartus kirjandusmuuseumis rea laule ja pillilugusid.¹²⁷ Samal aastal saatis A. Vigla kirjandusmuuseumile suure hulga folkloorset ainet, peamiselt uuemaid rahvalaule, rahvalikke laule (osa neist venekeelsed) ja albumisalme. Hilisemates saadetistes lisandub muinasjutte, naljandeid, vanasõnu, rahvakalendripärimust, mängu- ja olustikukirjeldusi jm. Kokku saatis ta kümne aasta jooksul ligi 3000 lk materjali. Ilmselt õhutas Artur Viglat rahvaluulet kirja panema tema kodukandist pärit Herbert Tampere. Just Tamperega, toonase rahvaluuleosakonna juhatajaga, oli ta muuseumis käies põhiliselt soovinud suhelda.¹²⁸

Peaaegu iga laulu ja jutu juurde on Vigla kirjutanud, kellelt, kus ja millal ta seda kuulis. Vahemärkustes on palju infot olustiku, ajaloo ja nende isikute elukäigu kohta, kellelt kirjapandu pärineb. Mõnikord nimetab ta, mis puhul ja millises situatsioonis üht või teist juttu räägiti – hulk lugusid kuulub üsnagi ootuspäraselt tema Venemaa-perioodi, s.h ka Siberis töötamise aastatesse. Vahel osutab Vigla kirjanduslikele allikatele (nt kalendrisabadele). Folkloristi jaoks annavad Vigla märkused ajaloo ja kohalike olude kohta ning jutustamissituatsioonide kirjeldused nii lauludele kui juttudele olulise lisaväärtuse.

Artur Vigla üksikasjalikke märkmeid lugedes tekib uurijal paratamatult ka küsimusi just nende rohkete kommentaaride osas. Kas korrespondent püüab kirjapanekutele omaalgatuslikult autoriteetsust lisada või on näiteks Herbert Tampere või teised toonase kirjandusmuuseumi folkloristid teda selleks õhutanud? Kas Vigla puhul on tegemist fenomenaalse mälega või on korrespondent teinud oma elu jooksul märkmeid ja talletanud rahvapärimust?

¹²⁷ RKM, Mgn II 679–686.

¹²⁸ Suuline teade Mall Hiimäelt 16. aprillil 2007. a.

Esimestes muinasjutusaadetistes pole juttude juurde väga täpseid taustaandmeid märgitud, neid on Artur Vigla hakanud piinliku täpsusega lisama hiljem, ilmselt ikkagi arhiivitöötajate suunamisel. Juurdekirjutused on üksikasjalised, detailsed, isegi monotoonsed, suurendades oluliselt iga saadetise lehekülgede mahtu. Kohati tekib kahtlus, kas ta ei tee seda oma kirjepandud materjali autentsuse kinnitamiseks ja falsifitseerimise varjamiseks. Vigla usaldusväärsus ei olnud autentsuse mõttes toonaste folkloristide silmis kuigi kõrge: tulenevalt selleaegsest autentsuskontseptsioonist olid kesksel kohal mõisted nagu traditsioonilisus, stereotüüpsus jmt. Vigla saadetiste hulgas on küll võrdlemisi palju ehedat folkloori – päris kindlasti kuuluvad sinna alla (vähemalt suures osas) ka tema talletatud muinasjutud –, kuid selle kõrval leidub tal ka žanre, mis jäid toonase folkloorikontseptsiooni äärealadele, nagu nt mälestused, olustikukirjeldused, rahvalike ja kirikulaulude paroodiad, agiitkavade tekstid, ajaleheartiklite ümberjutustused, venekeelsed laulud. Tänapäeval pakub selline materjal aga folkloristidele tõsist huvi.

Vigla pälvis rahvaluulekogujana ka ametlikku tunnustust. 1962. aasta mais sai Artur Vigla ajaloosündmusi ja ühiskondlikke vahekordi kajastavate laulude kogumise võistlusel II auhinna; ERA fotokogus oleval pildil on ta 1967. aasta rahvaluulekogumise konkursi võitjate autasustamisel teiste tunnustatute seas.

Olles läbi lugenud enamuse Artur Vigla kaastööst, arvan, et rahvaluuleallikana on ta piisavalt usaldusväärne: olulisemadki kui klassikalistesse folkloorižanridesse kuuluvad palad on tema pärandi puhul just sellised marginaalsed žanrid nagu ajaloo- ja olustikukirjeldused, tema saadetiste (auto)biograafiline aspekt ja ideoloogiline hoiak. Need aspektid peaks lisaks folkloristikale huvi pakkuma ka etnoloogidele, ajaloolastele, eluloo uurijatele jt. On raske otsustada, milline inimene Artur Vigla „parteisõdurina” oli, vaieldamatu on aga see, et ta oli küllaltki värvikas isik(sus), kelle kohta käiv pärimus on jõudnud juba uude sajandisse. Artur Vigla ei olnud folklorist, mistõttu ta ei saanudki omada selget ettekujutust, mis on rahvaluule ja mis ei ole. Vigla arusaam rahvaluulest on toonase professionaalse folkloristika diskursusest palju ebamäärasem, ta ei osanud (ega pidanudki oskama) rangelt vastandada traditsioonilist ebatraditsioonilisele, „õiget”, „puhast” ja autentset folkloori võlts- või sekundaarpärimusele, samuti ei olnud tema

jaoks kuigivõrd relevantne suulise ja kirja(ndus)liku traditsiooni vastandamine. Tänapäeval on jõutud seisukohale, et on tekste, mis on juba peaaegu oma algtekke faasis tihedas läbipõimimises ja vastasmõjus kirjanduse ja trükistega – eriti puudutab see muinasjutte (Bottigheimer 2003: 58–59; vt ka Toomeos-Orglaan 2008: 8–12), ent näiteid saab tuua ka teistest folkloorižanridest.

Jutu-uurimise kontekstis on huvipakkuv näiteks kirjeldus Teise maailmasõja lõpupäevilt, kui ta Eesti Laskurkorpuse partorgina rääkis sõduritele õhtuseks ajaviiteks muinasjutte.

1944[. aastal] tagavarapolk oli paigutatud Rakvere linnas Seminari hoones, mis oli tol korral viletsasti valgustatud. Selle tagavarapolgu II pataljonis mina päeval viisin läbi poliittunde, aga õhtutel enne loendit rääkisin terve roodu ees neid Hans Küivitsa muinasjutte [---]. Mehed kuulasid huviga neid muinasjutte, sest muidu oli neil igav. Nende hulgast roodus leidis ka niisugusi mehi, kes küsisid, et kas see võib küll õige olla, millest sa räägid? Mina vastasin selle pääle, et poliittunnis võite esitada küsimusi teema kohaseid. Aga nüüd, kui räägin muinasjuttu, mille kohta küsimuste pääle ei vasta.¹²⁹

Vigla kirjeldab veel teistki olukorda, mil tal oli võimalus muinasjutte jutustada – see oli 1945. aastal Kloogal, kui tema kuulajateks olid ohvitserid.

Nad kutsusid mind tuppa, kus käskisid minul rääkida muinasjutte. Algul rääkisin tagasihoidlikult, aga kui nägin, et see neid väga huvitas, siis jutustasin vabalt kõiksuguseid jutte, mis meelde tuli.¹³⁰

¹²⁹ RKM II 245, 420/1 < Rannu khk– Artur Vigla. Siinses alapeatükis on järgnevalt esitatud ainult arhiivi lühiviide.

¹³⁰ RKM II 245, 424.

Vigla toonitab, et erinevalt lihtsõduritest ei vaielnud ükski ohvitser muinasjutu-vestmisele vastu ega esitanud rumalaid küsimusi.¹³¹

Nii muinasjutu-uurija Richard Viidalepp kui ka rahvajutte, peamiselt pajatusi uurinud Mall Hiimäe on osutanud jutuvestmiseks soodsatele tingimustele meeste seltskonnas väljaspool kodupiire – kas kõrtsis, metsatöodel, vooris, aga ka armees: inimesed on pärit erinevatest kohtadest, nad on sunnitud mingil põhjusel olema ühiselt koos ning nii veedetakse aega mõnusalt juttu vestes.

Richard Viidalepp on väitnud, et rahvajutud levivad kollektiivides, mille liikmed viibivad pikemat aega koos, nagu näiteks mehed sõjaväeteenistuses (Viidalepp 2004: 38). Mall Hiimäe jälgis jutustamissituatsiooni metsameeste kollektiivis: seal olid jutuvestmiseks lõunapausid ja suitsutunnid (see on võrreldav sõdurite puhkeajaga): „sageli just niisuguses püsivalt kooskäivate inimeste grupis jutustataksegi.” (Hiimäe 2006b: 16j) Hämar, viletsa valgustusega ruum ja tegevusetult aega surnuks löövad sõdurid tulevad ka Vigla üleskirjutusi lugedes silme ette ja see oli ootuspäraseks pinnaseks, kus tema jutuvestmisand võis avalduda. Sealjuures oli üheks mõjuteguriks Vigla kui partorgi staatus lihtsõduritega võrreldes: tegemist ei ole võrdväärsetel positsioonidel olevate isikutega, vaid ülemuse–alluvate võimusuhetega ja küllap mõjutas ka see asjaolu nii jutte kui jutustamist iga üksikul juhul. Hierarhiliste suhete osas selgitab Hiimäe: „Sul peab olema mingisugune eriline asend, mis on tihti seotud sotsiaalse staatusega. Ülemus räägib anekdoodi, mis polegi suurem asi, aga kõik naeravad.” (*ib.*: 17)

Võib öelda, et Artur Vigla isikus on ühendatud nii folklooritekstide talletaja kui ka jutuvestja. Tema kirjapanekud on mälestuslikud, tema materjali hulgas on nii seda, mida ta oma pika värvika elu jooksul teistelt kuulis kui seda, mida on ise loonud.

¹³¹ RKM II 245, 425.

Ühe asjaoluna tuleb Artur Vigla puhul välja tuua tema poliitiline maailmavaade võrreldes enamike kohalike (Eesti) korrespondentidega: ta identifitseerib ennast kui veendunud kommunisti ja sellest tulenevalt kui tõsiuskset ateisti. Noore mehena Riiga sattudes ei naasnud ta esimesel võimalusel kodumaale, vaid valis elu Venemaal ja nõukogude ideoloogiatöötaja karjääri. Tsaariaegne kihelkonnakool oli venekeelne, seega oli Artur Viglal Eestist lahkudes vene keel juba selge. Eestist saadud kooliharidust asus ta Venemaal täiendama parteikoolides, sellest ka propagandistlik kõnepruuk, mis iseloomustab (või varjutab) tema kirjutatud lugusid, mistõttu mõjuvad need kohati kunstlikult. Vigla kui veendunud kommunisti ideoloogilist positsiooni (mis väljendub eelkõige usuvastasuses) võib välja lugeda juba tema kirjutatud juttude valikust ja tekstide esitusest. Harvad pole juhud, kus ta oma kirjanekuis otseselt ateistlikku suhtumist ilmutab.

5.3 Hans Küivits – jutuvestja sajandi tagant

Artur Vigla jutupärimus koos mitmesuguste kommentaaridega oleks omaettegi huvitav uurimismaterjal, kuid meil on võimalik jälgida juttude edasiandmist n-ö suust suhu (Artur Vigla kuulis-kuulas lapsena Hans Küivitsa jutte ning jutustas arvatavasti neid kõiki omakorda elu jooksul mitmel puhul edasi) ning suulisest pärimusest kirjaliku meenutamiseni ja kirjaliku jutustamiseni. (70-aastasena pani Vigla kunagi kuuldud ja mitmeid kordi edasi jutustatud lood kirja ja andis need koos rohke lisamaterjaliga üle kirjandusmuuseumi rahvaluuleosakonnale). Artur Vigla märgib, et *tol korral ei olnud seal kedagi, kes oleks nad kirja pannud. Aga mina panen kirja niipalju, kuipalju jõuan meelde tuletada.*¹³²

Viglade pere elas aastail 1906–1907 Rannu kirikumõisas, kus pereisa oli koos kahe teise mehega pooleterarentnik. Lapsed käisid sea- ja lambakarjas, lehmakarjuseks oli aga palgatud Valguta vallast Hans Küivits, kellele pooleteramehed pidid lepingu järgi kordamööda süüa ja öömaja pakkuma. Küivitsa naine ja tütar elasid toona Simmi talu

¹³² RKM II 245, 182.

saunas, hiljem kolisid nad Savi kõrtsi ligidale. Vigla mälestuste järgi olevat Kūivits tollal olnud umbes seitsmekümnendates aastates ja teadnud palju „vanaaegseid jutte”.¹³³

Tema rääkis igal õhtul isesuguse muinasjutu. Päeval ei olnud kellegile rääkida, kui kõik olid tööl. Õhtul pääle sööki, kui kõik juba voodisse heitsid, siis keegi küsis, et noh Hans, millest nüüd täna räägid? Hans pani piibu põlema, tõmbas mõne mahvi suitsu ja hakkas pääle. Kui jutt oli räägitud, siis jäid kõik magama. Tema juttu käisid ka naabritoast kuulamas. Jutt oli väga huvitav, nii keegi enne lõppu magama ei jäänud.¹³⁴

Vigla mäletamist mööda jätkus Kūivitsal erinevaid jutte terveks suveks. Ta kordas neid harva, peaaegu igal õhtul olevat olnud uus jutt.¹³⁵ Surmainglist pajatava loo puhul lisab Vigla, et Kūivits keeldunud seda ka palumise peale uuesti jutustamast, öeldes: „*See on vaimulik jutt, seda ei kõlba tihti ja kõigile rääkida. Olen sellest korra rääkinud ja aitab.*”¹³⁶

Kūivits käis kombekohaselt korra suve jooksul kirikus armulaual,¹³⁷ kuid see ei takistanud teda karjapoistele käe pealt tulevikku ennustamast;¹³⁸ veel teadis ta, kuidas teha pisuhända¹³⁹ ning kuidas hernekauna abil pulmarongi kinni nõiduda.

Hans käskis meid otsida ühe hernekauna (kõdra), mille sees on üheksa hernertera. Kui keegi leiab sarnase kauna, siis toogu tema kätte, nii et tema pulma korral loeb kaunale sõnad pääle ja viskab selle hernekauna laulatuse ajal noorepaari vankrisse, siis ei pidavat nende hobune jõudma seda vankrit vedada. Tähendab, et see üheksateraline hernekaun pidi nii raskeks minema.

¹³³ RKM 151, 11.

¹³⁴ RKM II 245, 261/2.

¹³⁵ RKM II 245, 182.

¹³⁶ RKM II 245, 310.

¹³⁷ RKM II 245, 309.

¹³⁸ RKM II 245, 183/8.

¹³⁹ RKM II 218, 210.

Ja keegi ei taipa seda vankrist üles otsida ja minema visata. Niimoodi pidi pulma kinni panema. Meie aga mitmekeisi otsisime mõisa põllul kaerast, kuhu oli hernes külvatud – üheksateralist hernekauna, kuid niisugust selle sügise jooksul meie ei leidnud.¹⁴⁰

Üks Küivitsa lugudest rääkis *varvoranni rahast*,¹⁴¹ mis tagavat omanikule küllusliku elu.¹⁴² Tegemist on hõberublaga, millel keisri pilt: münt tuli õigeusu kirikus ülestõusmispühade teenistusel panna vasaku jalakanna alla ja kui preester keskööl lausub: „Kristus on üles tõusnud!”, tuleb kolmel korral vastata: „Mitte Kristus ei ole üles tõusnud, vaid minu raha on üles tõusnud.” Küivitsa sõnul olla sedasi oma hing kuradile müüdud.

Kuid ennemalt olevat üksikud isikud niisugust tempu teinud, kirikus, siis surses olevat vanakurat kohe jaol olnud ja hinge põrgusse ära viinud.¹⁴³

Lugedes Vigla ilmekaid meenutusi võib Hans Küivitsat üpris kergesti ette kujutada „lihas ja luust“ inimesena. Ta ei jää pelgalt nimeks, nagu sajanditagused jutustajad praegustele arhiivitekstide lugejale enamasti kipuvad olema. Täpsed andmed jutustamise aja, Küivitsa vanuse (umbes 65-70 aastat) ning elukoha kohta viisid mõttele otsida teavet jututeadja-külakarjuse kohta ka teistest allikatest. Eesti Ajalooarhiivi digitaalkogu SAAGA abil leidsin EELK Rannu koguduse meetrikaraamatust kirje, et Hans Küivits sündis 12. märtsi õhtul 1844. aastal Rannu kihelkonnas Valguta vallas Hirvo külas.¹⁴⁴ 1907. aastal, kui Viglade pere Rannu kirikumõisas elas ning Artur temaga kokku puutus, oli Küivits 63-aastane.

¹⁴⁰ RKM II 245, 183/90.

¹⁴¹ Vrd ворованный – vn k ‘varastatud’.

¹⁴² RKM II 218, 204/9.

¹⁴³ RKM II 218, 209/10.

¹⁴⁴ <http://www.eha.ee/saaga/fondid.php?path=/eelk/1263/001/000383&curr=99>. Hirvo küla kannab tänapäeval nime Ervu.

Hans Kūivitsa sugupuud edasi uurides leidsin üles ka tema vanaisa, Võlli Matsi poja Peetri perekonna personaalraamatu,¹⁴⁵ kus leidis veel teisigi andmeid sellest perekonnast. Hansu isa Peeter ja vend Johan surid 1845. aastal düsenteeriasse. Ema Kadri suri 1848. aastal, aasta hiljem viis surm ka Hansu vanema venna Jakobi. Hansul oli veel temast kümme aastat vanem õde Reet (sünd 1834. aastal), kelle kohta rohkem andmeid leida ei õnnestunud.

5.4 Kūivitsa muinasjutud Vigla kirjalikus esituses

Hans Kūivitsalt kuulnud lugudena nimetab Artur Vigla 14 juttu või pala (üks tekst päris rahvajutu mõõtu välja ei anna, kuuludes pigem uskumusžanri alla). Juuresolevas tabelis on need tekstid esitatud kirjandusmuuseumi rahvaluulearhiivile üleandmise järjekorras. Edasise viitamise lihtsustamiseks on need tähistatud lühendiga VK (s.t Vigla poolt kirja pandud Kūivitsa jutt) ja järjekorranumbriga. Ära on toodud jutu pealkiri, muinasjuttude ja naljandite puhul tüübinumber rahvusvahelises tüübikataloogis (ATU) või folkloorižanr, arhiiviviide ning arhiivile üleandmise aasta.

Järgnevalt on vaatluse all žanriliselt imemuinasjuttude hulka liigitatud tekstid, mille eeljutustajaks on olnud Hans Kūivits. Kuna üleskirjutaja Artur Vigla oli neid lapsena kuulnud jutte aastate jooksul ilmselt mitmeid kordi ja küllap ka erinevale kuulajaskonnale edasi jutustanud, siis iseloomustab allpool väljatoodu rohkem Vigla kui Kūivitsa jutustiili – mida rohkem juttu uuesti üle räägitakse, seda enam see muutub võrreldes algselt kuulnud versiooniga. Jutt muutub uuele jutustajale suupäraseks, omandab temale omased stiiljooned.

¹⁴⁵ <http://www.eha.ee/saaga/fondid.php?path=/eelk/1263/001/000403&curr=49>, Peter Kūivitsa sünni ja surma sissekanded: <http://www.eha.ee/saaga/fondid.php?path=/eelk/1263/002/000003&curr=90> ja <http://www.eha.ee/saaga/fondid.php?path=/eelk/1263/001/000393&curr=78>.

TÄHIS	PEALKIRI	TÜÜBINUMBER ATU JÄRGI	ARHIIVIVIIDE	AASTA
VK 1	Õigeusu papp ja poesell	ATU 883A (Süütult tagakiusatud neiu) + 709 (Lumivalgeke)	RKM II 151, 13/80 (1)	1962
VK 2	Imelik sepapoiss	ATU 753 (Imeline sepp)	RKM II 151, 81/112 (2)	1962
VK 3	Õpetaja ja köstri jahilugu	ATU 1775 (Näljane pastor jahil)	RKM II 151, 113/28 (3)	1962
VK 4	Rehepapp ja vanakurat	ATU 1135 (Silmarohi)	RKM II 151, 367/73 (20)	1962
VK 5	Kuidas Tõnu kuningaks sai	ATU 312 (Sinihabe)	RKM II 163, 154/88 (1)	1963
VK 6	Hõbekarika vargus	pajatus	RKM II 163, 189/94 (2)	1963
VK 7	Moosimehe unenägu	naljand	RKM II 163, 195/200 (3)	1963
VK 8	Varvoranni raha	uskumus	RKM II 218, 204/10	1966
VK 9	<i>pealkirjata</i>	ATU 513B (Lendav laev) + 513A (Kuus üheskoos saavad kõigest ilmast läbi)	RKM II 245, 144/90	1967
VK 10	Ahnus	pajatus	RKM II 245, 192/212	1967
VK 11	Jüri Karmann e. Jutt nõiaküünlast	ATU 562 (Imetuleraud) + 560, vrd (Imesõrmus)	RKM II 245, 216/62	1967
VK 12	Surma hingel	ATU 332 (Surm vaderiks) + 759D (Sõnakuulmatu surmaingel) + 826 (Naermine kirikus)	RKM II 245, 288/310	1967
VK 13	Suur segadus	naljand	RKM II 245, 312/30	1967
VK 14	Kolme kuninga äi	ATU 552 (Loomad kälimeesteks) + 300 (Lohetapja) + 302 (Vanamehe süda munas)	RKM II 245, 336/425	1967

Vigla juttude puhul tuleb loomulikult arvestada seda, et tegemist on kunagi kuulnud ja hiljem edasi räägitud lugudega, mida omakorda meenutatakse aastakümneid hiljem. Juttude kirjapanemisel pidi Vigla neid arvatavasti mitte niivõrd uuesti läbi elama ja uuesti „looma“, kuivõrd just meenutama süžeid, kirjeldusi, detaile jm. Seda ongi tekstidest selgelt näha. Meenutamisel olid talle seejuures tõenäoliselt toeks mälupeeglid varasematest jutustamissituatsioonidest, kontekstist, kuulajate reaktsioonidest jne. Kunagi kuulnud jutt ja ise edasi jutustatud jutt põimuvad. Vigla ideoloogilist meelsust ja tema kui jutustaja ning jutu taaslooja rolli võib oletada juttude usuvastasest hoiakust; kindlasti ka tekstides leiduvast sõja-teemalisest sõnavarast, mida Küivits ei tundnud jm. Meenutamise ja üleskirjutamise käigus lisas ta usutavasti omalt poolt detaile, mida esmajutustamise ajal polnudki. Kindlasti lisas Vigla kinnisfraase ja sündmusi-tegevusi neil juhtudel, kui mingi eeskuju oli juba olemas: näiteks jutust juttu korduv fraas, et tollel ajal ei olnud autosid ega raudteed.

5.4.1 Juttude tegevusruum ja tegelased

Küivitsa muinasjuttude tegevus toimub enamasti 19. sajandi lõpuaastatele iseloomulikus mõisa-, küla- ja alevikeskkonnas, imelisse muinasjutumaailma satub kangelane harva (VK 14). Reeglina – vaid ühe erandiga (VK 1) – on muinasjuttude kangelaseks mees, mis kinnitab varasemate uurijate väidet, et mehed räägivad valdavalt maskuliinseid, s.t meespeategelasega muinasjutte, samal ajal kui naised räägivad enamvähem võrdselt nii mees- kui naispeategelasega muinasjutte, maskuliinseid jutte üllatuslikult mõnevõrra rohkemgi.¹⁴⁶

Analüüsidest Artur Vigla repertuaari tervikuna, mitte ainult Küivitsalt kuulnud jutte, võib välja tuua Vigla kui jutustaja meelistegeelased ja -teemad. Ühelt poolt kuuluvad

¹⁴⁶ Bengt Holbek on analüüsinud jutustaja ja jutu peategelase soo vastavust taani muinasjuttude näitel ja saanud tulemuseks, et meesjutustajate repertuaaris oli 88% maskuliinse ja 12% feminiinse süžeegega jutte, samas kui naised rääkisid 54% puhul mees- ja 46% puhul naispeategelasega muinasjutte (Holbek 1987: 162–166); Risto Järv tuvastas Eesti materjali põhjal, et meie vastavad suhtarvud on Taani omaga märkimisväärselt sarnased: meestel 84% ja 16% ning naistel 59% ja 41% (Järv 2001 38–39).

juttude tegelased kahte vastandlikku sotsiaalsesse rühma – moonakad ja sulased *versus* mõisnikud, teiselt poolt torkab silma kirikumeeste halvustamine, püüd usku (s.h ka nõidust ja ebausku) nõukogudeaegsete ideoloogiavõtetega „ümber lükata“. Vigla kirjapanekutest leiame terve galerii kirikuga seotud tegelaskujusid: nende hulgas on nii väljamõeldud kui ka realselt elanud kirikuõpetajaid, köstreid ja õigeusu „pappe“.

5.4.2 Juttude pikkus

Imemuinasjutukorpuse tekste lugedes jääb silma, et alates 20. sajandi keskpaigast (või ka juba 1930. aastaist) on tendents juttude lühenemise suunas. Muinasjuttude üleskirjutused on varasemast lühemad, konspektiivsed, sageli on mäletatud ainult fragmente. Palju kohtab nt Kreutzwaldi, Kunderi ja vendade Grimmide raamatuist tuttavaid populaarseid jututüüpe („Vaeslaps ja peretütar” ATU 480, „Tänulikud loomad” ATU 554, „Hans ja Grete” ATU 327A, „Tuhkatriinu” ATU 510A).

Küivitsa muinasjutud Artur Vigla kirjapanekus on keskmisest pikemad. „Kolme kuninga äi” (VK 14) täidab arvutikirjas 12 standardlehekülge, palju ei jää maha ka novellilaadne muinasjutt „Õigeusu papp ja poesell” – 9 lk (VK 1) ning muinasjutt nõiaküünlast – 7 lk (VK 11), – viimane oleks veel pikemgi, kuid üleskirjutajal polnud kogu jutt enam tervikuna meeles.

Richard Viidalepp märgib, et just vanad erusõdurid on esinenud heade jutuvestjatena ja „mõnikord on neilt pandud kirja tähelepandavalt pikki muinasjutte” (Viidalepp 2004: 38). Artur Vigla oligi erusõdur, tema ülestähendustes ja kommentaarides leiame ka sõjaväe ja sõjaväelastega seotud jutustamissituatsioonide kirjeldusi: need on ilmekad ja annavad usutavalt edasi jutustamiseks soodsa õhkkonna.

Vigla üleskirjutuste põhjal ilmneb, et Hans Küivitsa repertuaaris olid valdavalt mitme jututüübi kontaminatsioonid: võimalik, et Vigla ise on mitmekordsete ümberjutustamiste käigus Küivitsa lood kontamineerinud, kuid sama tõenäoline on, et Küivits

rääkiski pikki, mitmest tüübisüžest kokkupõimitud lugusid – jutustamissituatsioon oli temagi puhul võrreldav jutuvestmisega noorsõduritele ajaviitmiseks.

5.4.3 Juttude stiili iseärasused

Artur Vigla üleskirjutusi iseloomustab pikaks venitatud sündmuste ja erinevate detailide rohke ülekorrutamine:

Nüüd Jüri käskinud tal omale süüa tuua, mida ka kohe kiires korras täideti, sest ta oli kaua aega söömata ja tal tuli kaua aega järves ujuda, mis kõvasti väsitas ning tõstis temal söögiisu (VK 11, lk 224).

Vahel jutustatakse loo moraal (naljandite puhul puänt) üksipulgi ümber, vähendades nii jutu kunstilist mõjusust. Wilhelm F. H. Nicolaiseni järgi jaguneb muinasjutu jutustatav aeg (*recounted time*) jutustatud (*narrated*) ja jutustamata (*non-narrated*) aja ühikuteks ning suur hulk sündmusi, mis on jutu põhisüžee seisukohalt ebaolulised, jäetakse jutu ökonoomsuse huvides kirjeldamata, (samas on selge, et need sündmused pidid paratamatult toimuma) (Nicolaisen 1984: 420–422). Vigla kirjeldab aga pikalt ka igasuguseid teisejärgulisi sündmusi ja detaile, markantseks näiteks olgu toodud lõik jutu „Kolme kuninga äi” (VK 14) lõpust.

Elu märksa paranes, sest karja- vai õigemini lambakasvatus arenes kiiresti, sest et ei olnud enam tarvis iga päev seitse lammast maole toiduks anda, mis teeb aastas suure karja s.o. täpselt 2555 lammast. (VK 14; lk 416–417)

On kahtlane, kas lihtne külakarjus Küivits oleks spontaanses jutuvestmisituatsioonis olnud võimeline nii täpselt matemaatiliseks tehteks, seda enam, et selline lisandus kaldub üldisest muinasjutustiilist kõrvale. Ka Vigla puhul, kujutades teda ette samalaadses tõelises ja elavas jutustamisolukorras, võib oletada, et samahästi võis ta sellised lisandused ka kirjutuslaua taga teha.

Vigla jutustamislaadi iseloomustab kuhjav stiil. Tema laused on pikad, valdavalt rinnastava seosega liitlaused, kus osalauseste arv küünib kohati kümne piirimaile. Vigla armastab ka pikki loetelusid, näiteks: *Pääle selle olnud mõisnikul veel teisi töölisi ja teenijaid, nagu mõisa valitseja, kubjas, kilter, aidamees, karjane, kutsar, tallipoiss; karja-, toa- ja köögitudrukud ja veel teisi.* (VK 5, lk 155)

Mitmes jutus esineb vormellik fraas liikumisest *üle metsade, mägede, jõgede, järvede, merede, linnade ja asulate* (VK 9, lk 161; VK 14, lk 369 jt). Sellist kinnisfraasi kohtab mitmete teistegi kogujate arhiivitekstides, kellest päris mitme autentsuse osas on folkloristid kahtlevad.¹⁴⁷ Nii tekibki küsimus, kas selline täispikk vormellik väljend ei ole hoopis kirjandusliku tagapõhjaga?¹⁴⁸

Juttudes korduvad ka motiivid, detailid ja lausekonstruktsioonid. Olgu näiteks toodud mõned ühest jutust teise korduvad kinnisväljendid, kus vastandatakse jutustaja kaasaeg ja muinasjutuaeg.

Peab tähendama seda, et tol ajal ei olnud telefone, telegrafiline ega ilmunud mitte kusagil ajalehti. Sellepärast kõiksugu teateid mitmest kohast anti edasi suusõnaliselt, seega sideme pidamine kohtadega oli väga vaevaline, samuti mitmest küljest ebatäpne. (VK 14, lk 396)

Kuningas sõitis ju hobustega, sest tol ajal raudteed ei olnud, samuti ka autosi ega teisi liiklusvahendeid. (VK 5, lk 159)

¹⁴⁷ Nt Hans Anton Schultz Koerust (H II 67, 61/113), Anton Suurkask Viljandist (H I 7, 331/3), Hans Karro Palamuselt (E 49637/45).

¹⁴⁸ Omette huvitav uurimisteema oleks kirjanduse, sh venekeelse kirjanduse ja rahvaraamatute mõju Vigla repertuaarile ja esitusstiilile, kuid see käesoleva uurimuse raamidesse paraku ei mahtunud.

5.4.4 Juttude keel

Rannu kihelkond jääb Tartu murdealale, kuid Vigla poolt kirja pandud Kiiivitsa juttudes ei hakka vastavad murdejooned peaaegu üldse silma, isegi mitte dialoogides. Vigla on jutud üles kirjutanud kirjakeeles või täpsemalt öeldes pisut konarlikus üldkeeles. Tekstides leidub üsna palju võõrsõnu (*temperatuur, mehhanism, detail, alkohol, spetsialist, professor, territoorium, kolonn, moment, paanika*), sh ka kaasajale viitavaid reaale (*telefon, raudtee, auto, mootor, telegraaf, kauplus, juuksur*). Nõiaküünlast ilmuv vägimees toob Jürile nõutud raha *kroonu pangast* (VK 11, lk 225). Kohati esineb nõukogude ajast tuttavat ajakirjanduslikku keelepruuki: *seoses sellega kõigil tõusis märksa nende töö palk* (VK 2, lk 100); *teda austasid töölised ja teenistujad* (VK 11, lk 243).

Muinasjuttudele võõras sõnavara võib tekitada muinasjutu stiili ja sisemist loogikat intuiitiivselt tajavas inimeses võõristusefekti, samas võivad uudissõnad luua koomikaefekti, mis sobib hästi pajatuste ja naljandite ning külajuttude juurde, nagu ka võõrapärane aktsent – kui märk teisest keskkonnast, võõrast ja tundmatust aegruumist ning kommetest. Nii viitab ka Mall Hiimäe kõnemaneeeri ja aktsendi võlule ühe metsameeste brigaadi kuulunud ukrainlase puhul: „Tema võlus kuulajad ära sellega, et rääkis vigaselt, kuid püüdlilikult. Ta kõnes ei olnud käänded ega pöörded päris paigas; tema püüdlikkus oli nii naljakas, et isegi kõigile juba teada pajatusi ja loomajutte kuulati heameelega.” (Hiimäe 2006b: 18)

5.4.5 Imepäraste elementide taandumine

Lutz Röhrich on märkinud, et rahvajutud, teiste seas ka muinasjutud, on alati kohandunud jutustajat ümbritseva sotsiaalse ja kultuurilise keskkonnaga. Rahvajutu rekvisiidid ja tegelased moderniseeruvad, religioossed ja üleloomulikud elemendid taanduvad. Näiteks asendavad mõõku kaasaegsed relvad, lendavaid vaipu lennukid, vanapaganaid ja hiide aga röövlid. (Röhrich 1990: 10)

Vigla kirjapandud juttude üheks sisuliseks eripäraks on imeelementide vähesus. Samas on paljudele jutuepisoodidele, tegelastele ja motiividele, mis traditsioonilise paradigma kohaselt oleks lahendatud muinasjutupärases imelisuse võtmes, leitud Viglal mingi ratsionaalne, loogikast lähtuv seletus või lahenduskäik.

Näiteks jutus „Jüri Karmann” (VK 11) varastab mõisnik peategelase käest nõiaküünla ja toimetab kangelase selle abil kaugele sohu. Kui Jüri viimaks tagasi pääseb, tuleb appi mõisniku toatüdruk, kes hangib raudkapi võtme, kus imeküünalt peidus hoitakse. Teenijanna õpetab välja kassi, et see läheks öösel mõisapreili tuppa, torkaks oma saba talle suhu, nii et preili siis võtme, mida ta suus hoiab, välja oksendaks. Sarnane stseen esineb jututüübis „Imesõrmus” (ATU 560), mille traditsioonipärase, jututüübile omase süžee keskmes on hoopis oma peremehe sõrmust otsivad kass ja koer. Loomad on tüübiomastes juttudes täiesti autonoomsed jututegelased, kes käituvad muinasjutupäraselt, s.t räägivad ja tegutsevad nagu inimesed. Seevastu Jüri Karmanni loos jätab kass üsna hariliku kõnevõimetu kodulooma mulje, meenutades pigem mõnd tsirkuselooma, kellele vastavad trikid selgeks õpetatud.

Mitmedki jutud, mis sisuldasa kuuluvad imemuinasjuttude alla (nt VK 1, VK 5), on kaotanud oma imepärsed jooned ning mõjuvad pigem õudusjuttudena, mis võiksid toetuda ka tegelikult võimalikele sündmustele.

5.5 Jutustaja elukäigu mõju tema juttudele

Küivitsa repertuaaris oli rahvusvaheliselt tuntud imemuinasjutte, mis hakkasid 19. sajandi teises pooles levima ka eestikeelses kirjasõnas. Võimalik, et Hans Küivits rääkis jutte, millest mõnda oli ise raamatust lugenud: ta oli 22-aastane, kui ilmus Fr. R. Kreutzwaldi „Eesti rahva ennemuistsete juttude” esmatrükk (1866).¹⁴⁹ Muidugi on

¹⁴⁹ Otsesed andmed Küivitsa kirjaoskuse kohta puuduvad, aga võib eeldada, et kooliharidust oli ta saanud. Seda toetavad statistikaandmed, mille kohaselt oli 19. sajandi lõpul ülevenemaalise rahvaloenduse

võimalik, et Hans Küivits kuulis neid jutte kelleltki, kes omakorda oli Kreutzwaldi muinasjutte lugenud. Võimalik on ka, et Küivits jutustas ligilähedaselt sarnase süžeeaga lugusid, kuid olemasoleva kirjandusliku kuju on nad saanud alles Vigla kirjapanduna: selle poolt räägib asjaolu, et jutud on kirja pandud ligemale 60 aastase ajanihkega.

Kui lugeda Hans Küivitsa muinasjutte Artur Vigla ümberjutustuses, võib märgata jutuelemente ja stseene, mis ei sobi kuidagi 20. sajandi alguse konteksti. Pigem kajastub neiski kirjapanija Artur Vigla elukäik ja ideoloogiline baas. Jutus lendavast laevast (VK 9) esineb värvikas lahingukirjeldus: nimelt on võõramaa kuningas kuulutanud kangelase äiale sõja ning jutukangelane valmistub koos oma imeväeliste kaaslastega vastasele vastu astuma. Alljärgnev lõik iseloomustab Artur Vigla jutustamislaadi üldisemaltki.

Vähe aja jooksul võõramaa kuninga väed tungisid ikka sügavamale selle riigi territooriumile. Kuigi olid palju mehi sõjaväkke mobiliseeritud, aga pääletungijatele ei suutnud ükski jõud vastu pidada, paljud langesid sõjas, aga järele jäänud alatasa taganesid. [---] Nüüd see kuninga väimees kutsunud oma kaaslased kokku ja pidasid nõu, kuidas olukorrast pääseda. Tema kaaslased andsivad lootuse, et saame jagu välisvaenlastest, tuleb aga asuda meil kõigil tegutsema. Jah! nad kõik asusid tegevusse, et oma osavust näidata tegevas sõjaväes. Järgmisel päeval kogusivad sõjariistu ja laskemoona, mis oli olemas. Selle paigutasivad õhulaeva pääle ja kui üks väeüksus asusid lendama. Kõrgel lennates vaatasid üle vaenlase seisukohad, nende arv, mida teevad ja kuhu nad tormavad. [---] Kui ülevaade oli tehtud ja luureandmed selged, siis hakati vaenlast tulistama, algul kõrgelt ja kaugelt. Aga kui nägid seda, et vaenlased tormavad ühe tähtsama kindluse pääle kolonnidega. Siis nad maandusid kindlust kaitsma, koos kuningliku armeega. Nad valisid omale sobivamad ja varjatud kohad, selleks et parajal momendil anda otsustav löök vaenlasele. [---] Järele jäänud vaenlase väed

hakkasid paanikas põgenema. Kuninga kindluse kaitsjad väed ajasid taga ja hävitasid neid, kuni selle võitmatu vaenlase väed said täiesti purustatud ja julgeolek kindlustatud. Tehti kindel rahu. (VK 9, lk 172–176)

Küllap lähtub eelnev detailne lahingukirjeldus Artur Vigla enda sõjakogemustest ja fantaseerimisoskusest, jutus esinev sõnavara ja nõukogudeaegsesse retoorikasse kuuluv jutustamislaad aga on seostatav tema pikaajalise tegevusega ideoloogiatöötajana. On võimatu kujutada ette möödunud sajandi alguse lihtsat külakarjust Hans Küivitsat, kellelt see jutt väidetavalt ju pärineb, kasutamas muinasjutte vestes selliseid sõnu nagu *mobiliseerima, territoorium, välisvaenlane*, või pillamas jutu sekka lauset, *et parajal momendil anda otsustav löök vaenlasele*.

Kas Vigla kirjapandud jututekstidest võiks otsida viiteid ka nende lugude eeljutustaja Hans Küivitsa elukäigu kohta? Ja kui, siis milliseid? Silma jäi paar detaili, mida oletamisi võiks seostada nimelt Küivitsa isiku ja elukäiguga.

Hans Küivits oli külakarjus ja tema muinasjuttude peategelasekski on mitmel puhul karjane (VK 5, VK 11, VK 14). Tänu kirikuraamatutele on teada, et Hans Küivits jäi varakult orvuks. Kolmes Küivitsa muinasjutus on tegelasteks vaeslaps(ed) (VK 5, VK 11, VK 12). Jutu „Kuidas Tõnu kuningaks sai” (VK 5) üks keskseid tegelaskujusid on vaeslapsesest karjapoiss Tõnu, kes seltsib mõisniku noorema tütreaga ja päästab selle mõrtsukast abikaasa küüsisist. Lugu ise lähtub suures osas Kreutzwaldi muinasjutust „Naiste mõrtsukas” (2006: 306–314), mis omakorda on Ch. Perrault’ Sinihabeme-loo töötlus (Perrault 2007: 192–204). Erinevalt neist kahest kirjanduslikust versioonist on aga Küivitsa tekstis vaene karjapoiss tõusnud oluliselt kesksamale kohale.

Nõiaküünla jutu (VK 11) peategelane Jüri Karmann on samuti karjapoiss ja orb. Selle loo süžee vastab põhijoontes jututüübile „Imetuleraud” (ATU 562). Eestis on see jututüüp olnud laialt levinud (kogutud 57 varianti). Enamasti on eesti juttudes peategelaseks soldat, mõnel juhul ka rätsep, teistes selle tüübi eesti arhiivitekstides

vaeslast peategelasena aga ei esine. Nii võib ehk Küivitsa selle jutu puhul arvata, et peategelase kuju loomisel on jutustajat mõjutanud tema enda isiklik elukäik.

Vaeslapse-temaatikaga haakub ka jutt surmainglist (VK 12). Siin on laialt levinud tüübiga „Surm vaderiks” (ATU 332) liitunud legendiline muinasjutt sõnakuulmatust surmainglist (ATU 759D), kes astub vastu jumala käsule ega hukka väikeste laste ema ning kes saadetakse karistuseks maa peale.

Küivitsa isikliku elu mõjuga võib seletada tema juttudes leiduvaid vanemateta jäänud karjapoiste tegelaskujusid. Vigla sõjamehekogemused paistavad välja muinasjutu lahingukirjeldustest. Tema elu- ja hariduskäik ning tema nõukogude kaasaeg peegeldub ka ta juttude stiilis. Tema poolt kirja pandud muinasjututekstides esinevad tunnused, mis iseloomustavad muinasjuttude muutumise üldisemaid tendentse, nagu imepärase elementide taandumine ning tegelaste käitumisele ratsionaal-loogiliste ja psühholoogiliste põhjuste otsimine, aga ka kaasaja reaalse ja võõrsõnade tungimine juttudesse.

Kokkuvõte

Eri folkloori-, sh rahvajutužanridel on oma ainuomased tunnused, mis aitavad vastavate žanrikategooriate vahele piire tõmmata. Narratiivsetel folkloorižanridel, nii muinasjutul, muistendil kui müüdil, on samas ka vähemalt üks ühine joon: tegevus, mida väljendatakse kui jutustatud sündmuste järgnevust. Oma loomu poolest reprodutseerivad, transformeerivad ja rekonstrueerivad kõik narratiivsed vormid sündmuste kronoloogilist järgnevust – seetõttu võib ruumi ja aja käsitlust pidada täie õigusega jutustamise loomuomaseks jooneks.

Kuigi on mõned uurijad on väitnud, et imemuinasjuttus puudub ajamõõde peaaegu täielikult, ei tähenda see, et aeg kui selline sealt puudub – aega väljendatakse muinasjuttudes lihtsalt umbmäärasemas vormis. Nii nagu inimene oma tavaelus elab ja kulgeb ajas ning ruumis, kulgeb muinasjutukangelane muinasjutu fiktsionaalses maailmas, selle aegruumis ehk muinasjutu kronotoobis. Võimalusi aja ja ruumi käsitluseks on erinevaid, käesolevas töös on vaadeldud vaid mõnda aja aspekti muinasjuttudes: rahvakalendri aega, aega tüübi piirides ja biograafilist aega.

Valitud teema – aeg – tõstatab mitmelgi puhul küsimuse uuritavate tekstide žanrilisest kuuluvusest. Töö teoreetilises osas selgub, et tüübisüžee, kuigi on paigutatud kataloogis mingi kindla žanri alla, võib tegelikult liikuda erinevate žanride skaalal. Praktiline tüpoloogiatöö on näidanud, et ranged piirid žanride ja tüüpide vahel puuduvad, sageli ei saa tüüpi kui jutusüžeede koondkuju kinnistada vaid ühe kindla žanri juurde.

Aja käsitus on eri rahvajutužanridel erinev. Kui muistend on eelkõige argise ajakäsitlusega žanr, siis muinasjutu aeg on määramatu ja piirideta, fiktsionaalne. Muinasjutu põhiajaühikud – päev, öö, aasta jne – lähtuvad küll maisest ajaarvamisest, kuid ei mõõda aega otseses tähenduses, vaid on sümboolsed.

Inimeste elud ja kalendriaastad sisaldavad samuti perioode, mida iseloomustab määramatus või piirideta olek. Üleminekud ühest ajast, eluetapist või staatusest teise on omamoodi ristteed või teelahkmed inimelus, millele ka muinasjutt keskendub. Mitte

kõik kangelase seiklused või kogu elukäik ei leia muinasjutus kajastamist, ennekõike keskendutakse kangelase elu sõlmpunktidele, mis on tähtsad ka reaalses maailmas.

Magistritöös analüüsin esmalt muinasjuttude ajatunnetust üldiselt, kasutades eesti imemuinasjuttude andmebaasis leiduvaid tekste. Muinasjutukorpus on läbi töötatud kvantitatiivsel meetodil, et leida sealt eesti rahvakalendri tähtpäevi kajastavat ainet. Eesti imemuinasjuttudes leidub viiteid rahvakalendri vahesel määral. Kalendritähtpäevade puhul võiks välja tuua kolm tähendusplaani:

- 1) Tähtpäev kuulub orgaaniliselt kokku jutu ja tüübiga, milles ta esineb, sel on kandev sisuline roll jutusüžees ning seda ei saa asendada mõne muu kalendripäevaga.
- 2) Tähtpäev on teatud piirini asendatav mõne teise analoogilist tähendust kandva päevaga, see tähtpäev tähistab tekstis mingit üldisemat erilist või püha aega.
- 3) Tähtpäev esineb muinasjutus juhusliku lisandina ning selle võib asendada suvalise muu päevaga või sootuks ära jätta.

Märkimisväärselt rohkem on viiteid kalendritähtpäevadele jututüüpides, mis jäävad imemuinasjutu ja muistendi või legendilaadse muinasjutu (ATU 465, ATU 470, ATU 672D, ATU 737) piirile. Rohkearvulisemalt on rahvakalendri tähtpäevad esindatud imemuinasjuttudes ATU 565, ATU 563, ATU 613. Enim leiavad eesti muinasjuttudes mainimist jõulud ja jaanipäev. Need on pühad, mis on ka eestlaste rahvakalendris läbi aegade olulisel kohal püsinud.

Imemuinasjuttude hulgas on jututüüpe, milles aja kategoorial on jutusüžeed kujundava tegurina teistest suurem tähtsus. Töös on analüüsitud tüübikobarat „Sureliku käik teise ilma“ (ATU 470, 470A, ATU 471, ATU 471A, ATU 470B, AM *471B, AM *471B*, AM *472*). Selgub, et kõigis neis tekstivariantides on tähtsal kohal peategelase liikumine eri aja- ja ruumidimensioonides, elavate maailmas ja hauataguses ilmas. Neile

juttudele on tunnuslik tavapärasest muinasjutust sagedasem koha- ning isikunimede esinemine. Jutustajatele on ilmselt oluline olnud teispoolsuse ja surmaga seonduva temaatika tõlgendamine, mitte niivõrd meelelahutuslikkus ja fantaseerimislust. Kahest peategelasest üks kuulub pigem legendi- või muistendireaalsusse, kus üleloomulikud tegelased pääsevad segamatult liikuma ka inimeste ilmas ja ajas ning reeglina lõppevad need lood õnnetult – jutukangelase surmaga. Kui soome folkloristikas on paljud sarnas- test süžeedest liigitatud usundilisteks muistenditeks, siis uus rahvusvaheline tüübi- kataloog on säilitanud nende jututüüpide koha imemuinasjuttude hulgas. Ka Eesti muinasjutuprojekti töörühm on otsustanud tüübikobarasse „Sureliku käik teise ilma“ kuuluvad neli jututüüpi jätta eesti imemuinasjuttude tüübikataloogi, kuna tegu on valda- valt pikemalt väljaarendatud, mitmeepisoodiliste ja üsna selgelt fiktsionaalsete juttu- dega, mille muistendipärane tõeseltvõetavuse väärtus jutustajate ja kuulajate jaoks on taandunud.

Analüüsidest kunagise külakarjuse Hans Küivitsa jutte, mis on meieni jõudnud Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluuleosakonna hilisema korrespondendi Artur Vigla kirja- panekute kaudu, võib öelda, et juttudes kajastub mõlema jutustaja eluaspekte. Lapsena kuulnud lood pani Artur Vigla kirja 60 aastat hiljem. A. Vigla ei olnud lugude passiivne reprodutseerija, vaid aktiivne kaaslooja – oma elu jooksul oli ta neid jutte suure tõe- näosusega korduvalt, erinevates situatsioonides ja erinevale publikule jutustanud. Nende muinasjuttude luustik pärineb 20. saj algusest karjus Hans Küivitsalt, kuid liha on neile luudele kasvatanud Artur Vigla. Vigla muinasjututekstidest on toodud välja jooni, mis võiksid seostuda kummagi jutustaja isikuga, tema kaasaja ja elukäiguga. Küivitsa isik- liku elu mõjuga võib seletada tema juttudes leiduvat vanemateta jäänud karjapoisi tüüp- kuju. Vigla sõjamehekogemused paistavad välja muinasjutu lahingukirjeldustest. Vigla elu- ja hariduskäik, tema nõukogude kaasaeg peegeldub ka ta juttude stiilis. Tema poolt kirja pandud muinasjututekstides esinevad tunnused, mis iseloomustavad muinasjuttude muutumise üldisemaid tendentse, nagu imepärase elementide taandumine ning tegelas- te käitumisele ratsionaal-loogiliste ja psühholoogiliste põhjuste otsimine, aga ka kaasaja reaali-ate ja võõrsõnade tungimine juttudesse.

Kuigi mõned uurijad on väitnud, et muinasjutt on ajatu, võib kokkuvõtteks väita, et aja kategooria esineb läbivalt nii jutužanrides kui ka konkreetsetes jututekstides ning tüübisüžeedes. Erinevatel folkloori-, sh rahvajutužanridel on oma ainuomane ajakäsitus, mis aitab muude tunnuste kõrval vastavate žanrikategooriate vahele piire tõmmata.

Summary. The Category of Time in Estonian Fairy Tales

Different genres of folklore, and genres of folk tale among them, have their specific features that help to establish boundaries between genre categories. Narrative genres of folklore – folk tales, legends and myths – have at least one characteristic in common: their plot is expressed as a sequence of narrated events. It is in the nature of all narrative forms to reproduce, transform and reconstruct the chronological sequence of events – therefore, it is justified to consider engagement with time and space as a feature inherent in storytelling.

Although fairy tales reputedly are almost devoid of the dimension of time, this does not mean that time as such should be totally absent from them. As people spend their daily lives living and moving in time and space, a fairy tale hero moves in a fictional world, in its space-time or the fairytale chronotope. There are various possibilities to discuss time and space; the present thesis observes but a few temporal aspects in fairy tales such as the time of the folk calendar, time within the type cluster and biographical time.

In many cases time as the chosen topic is linked to the question of the genre of the observed texts. The theoretical part of the thesis shows that the type plot, although assigned to a specific genre in the catalogue, can actually move along a scale of several genres. Empirical work with typologies has shown that there are no strict boundaries between genres and types; often a type as a composite of plots cannot be exclusively attributed to a specific genre only.

Different folk tale genres involve different treatments of time. If a legend tends to be a genre that treats time in an ordinary manner, the time of fairy tales is fictional: indeterminate and limitless. The main units of time in a fairy tale – night, day, year etc. – are derived from real-life measurements of time, yet do not literally measure time but rather carry a symbolic meaning.

Human life and the calendar year also include periods that are characterized by indeterminacy or uncircumscribed nature. Transitions from a time, a status or stage in life to another form a sort of crossroads or forking paths in human lives and, as such, appear central in fairy tales. Not all adventures of the hero, nor his or her life story in the full, are recorded in the fairy tale; the focus is first and foremost on the meaningful nodes in the character's life that are also significant in the real world.

The thesis firstly discusses the general sense of time as it emerges in fairy tales on the basis of the texts available in the database of Estonian fairy tales. A quantitative analysis of the fairy tale corpus has been carried out with the aim of discovering material relating to the significant days in the Estonian folk calendar. References to the folk calendar proved to be scarce in Estonian fairy tales.

Three possible characteristics could be detected in relation to the holidays in the folk calendar:

- 1) Folk holiday is an organic feature of the particular tale and tale type in which it occurs; it has a meaningful role in the plot and it cannot be replaced by another day of the calendar;
- 2) To an extent, a folk holiday can be replaced by another day with an analogous significance; the day represents a more general specific or sacred period in the text;
- 3) Folk holiday occurs as a chance detail, it can be replaced by an arbitrary day or omitted.

Folk holidays in the calendar occur considerably more often in tale types that remain on the borderline between fairy tales and legends or legend-like fairytales (ATU 465, ATU 470, ATU 672D, ATU 737). More often than in other tale types, calendar feasts appear

in fairy tales ATU 565, ATU 563, ATU 613. Christmas and St. John's Day are the ones mentioned most often in Estonian fairy tales. These days have held an important place in the Estonian folk calendar throughout the ages.

There are tale types among fairy tales, however, in which the category of time plays a more important role as a factor shaping the plot. The thesis analyzes the type cluster „A Mortal Visits the Other World” (ATU 470, 470A, ATU 471, ATU 471A, ATU 470B, AM *471B, AM *471B*, AM *472*). It appears that in all of these versions the main character's movement in different temporal and spatial dimensions, in the world of the living as well as the one beyond the grave, occupies an important place. Typically, personal names and place names occur more often than usual in fairy tales. Apparently what the storytellers have considered important is rather interpretation of topics related to death and the other side, than sheer fabulation and entertainment. One of the two main characters sooner belongs to the reality of legends in which supernatural characters can freely move in the space and time of humans, and as a rule the tales have an unhappy ending – the death of the hero. While Finnish folklore scholars have classified several of such plots as religious legends, the new international catalogue of story types reserves them a place also among fairy tales. The team of the Estonian Fairy Tale Project has decided to leave the four tale types belonging to the type cluster „A Mortal Visits the Other World” in the register of Estonian fairy tales, as in most cases they are extensively developed and rather clearly fictional tales consisting of several episodes, whose value of legend-like credibility has diminished for the tellers as well as audiences.

It is not only time in the sense of commonly shared calendar experience occurring in the texts, but also the temporal dimension of the story-tellers' individual lives may shape the fairy tales.

An analysis of the tales originating from the former village cowherd Hans K ivits that have reached us in the recordings of the more recent correspondent Artur Vigla demonstrates that aspects of the lives of both men are reflected in the tales. Rather than

a mere passive reproducer of the tales, Vigla appeared as an active co-author –he would tell the tales repeatedly in different situations and to various audiences during his life. The backbone of the tales derives from the early 20th century cowherd Kūivits, while the tales have been fleshed out by Vigla. Features have been detected in Vigla's fairy tale texts that could be related to the persons of both storytellers, regarding their contemporary periods and their lives. The personal life of Kūivits may explain the recurring figure of an orphaned herdsboy in his stories. Vigla's experiences as a soldier can be seen from the descriptions of battles in his tales. Vigla's life and his education, the context of which was shaped by the Soviet period, are reflected in the style of his fairy tales. The fairy tale texts recorded by him are characterized by features that are typical of more general tendencies in changes in fairy tales, such as the reduction of miraculous elements and looking for rational, logical or psychological reasons for the characters' behaviour, but also elements of contemporary life and loanwords entering the tales.

Although some researchers have claimed that the fairy tale is timeless, in conclusion it can be stated that the category of time persists both in narrative genres as well as particular tale texts and type plots. Different genres of folklore, including folk tale genres, involve their individual treatments of time that, in addition to other characteristics, help to lay down boundaries between genre categories.

Kasutatud kirjandus

Aarma, Liivi 1990: *Kirjaoskus Eestis. 18. sajandi lõpust 1880. aastateni (nekrutinimekirjade andmeil)*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.

Aeg ja kirjandus 2002 = *Aeg ja kirjandus. Artikleid aja kategooria käsitlest, kasutamisest ja toimimisest tekstides. Studia litteraria estonica 4*. Toim. Rein Veidemann. Tartu: TÜ eesti kirjanduse õppetool, TÜ teatriteaduse ja kirjandusteooria õppetool.

Alekand, Katrin 2000: Setu areaali imemuinasjutud: ruumilisest organiseeritusest. – *Maa-alused. Pro Folkloristica VII*. Toim. Mall Hiemäe, Kanni Labi. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 5–13.

Annus, Epp 2002: *Kuidas kirjutada aega*. Tartu: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

Arukask, Madis 2003: Jutustava regilaulu aspektid. 19. sajandi lõpu setu lüroepiliste regilaulude žanr ja struktuur. *Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 3*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Ashliman, D. L. 2004: *Folk and Fairy Tales. A Handbook*. Westport, Connecticut, London.

AT = Aarne, Antti; Thompson, Stith 1961: *The Types of Folktale. A Classification and Bibliography. FF Communications 184*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakademia.

ATU = Uther, Hans-Jörg 2004: *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. Part I–III. FF Communications 284–286*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakademia.

Augustinus, Aurelius 2007: *Pihtimused (Confessiones)*. Tõlk. Ilmar Vene. Tallinn: Logos.

Bahtin, Mihhail 1987: *Valitud töid*. Tallinn: Eesti Raamat.

Bascom, William 1984: The Forms of Folklore: Prose Narratives. – *Sacred Narrative. Readings in the Theory of Myth*. Ed. by Alan Dundes. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, pp 5–29.

Bihari-Andersson, Anna 1987: Time and Space in Hungarian Fairy Tales. – *Studies in Cultural Meaning. Gothenburg Studies in Social Anthropology* 10. Ed. by Göran Aijmer. Gothenburg: Acta Universitatis Gothoburgensis, pp 93–117.

Bottigheimer, Ruth 2003: The Ultimate Fairy Tale: Oral Transmission in a Literate World. – *A Companion To the Fairy Tale*. Ed by Hilda Ellis Davidson, A. Chaudhari. Cambridge, pp 53–70.

Christiansen, Reidar Th. 1959: *Studies in Irish and Scandinavian Folktales*. Copenhagen: Rosenkilde and Bagger.

Degh, Linda 1995: *Narratives in Society: A Performer-Centered Study of Narration*. *FF Communications* 255. Helsinki: Suomalainen Tiedeakademia.

Eglė 2008 = Pasaka „Eglė žalčių karalienė”.. III tomas: *Finų, slavų, romanų, tiurkų variantai*. Koost. Leonardas Sauka; Toim. Leonardas Sauka, Vita Ivanauskaite, Risto Järv, Mairi Kaasik, Jüvä Sullõv, Tiina Kattel. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Eisen, Matthias Johann 1910: Maod rahva arvamises. – *Eesti Kirjandus*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, nr 4, lk 143–156; nr 6, lk 256–267.

EMj 1967 = Mälk, Vaina; Sarv, Ingrid; Viidalepp, Richard. *Eesti muinasjutud*. Tallinn: Eesti Raamat.

EMj I 2009 = *Eesti muinasjutud I:1. Imemuinasjutud*. [Antoloogia]. Koost. ja toim. Risto Järv, Mairi Kaasik, Kärri Toomeos-Orglaan. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

Encyclopedia of Buddhism. Eesti Nyingma Budismi Entsüklopeedia. (<http://www.nyingma-buddhism.com>).

Gilgameš 1994 = *Gilgameš: „Sellest, kes kõike näinud“*. *Gilgameši lugu manatarga Sinlikiunninni sõnade järgi*. Tõlk. Boris Kabur. Tallinn: Kupar.

Grimm, [Jacob & Wilhelm] 1993: *Deutsche Sagen*. I–III. Hrsg. Hans-Jörg Uther & Barbara Kindermann-Bieri. München: Diederichs.

Hautala, Jouko 1948: *Vanhat merkkipäivät*. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia* 229. Helsinki.

Hiiemäe, Mall 1981: *Eesti rahvakalender II*. Tallinn: Eesti Raamat.

Hiiemäe, Mall 1984: *Eesti rahvakalender III*. Tallinn: Eesti Raamat.

Hiiemäe, Mall 1985: *Eesti rahvakalender IV*. Tallinn: Eesti Raamat.

Hiiemäe, Mall 1991: *Eesti rahvakalender V*. Tallinn: Eesti Raamat.

Hiiemäe, Mall 1994: *Eesti rahvakalender VI*. Tallinn: Eesti Raamat.

Hiiemäe, Mall 1995: *Eesti rahvakalender VII*. Tallinn: Eesti Raamat.

Hiiemäe, Mall 1999: *Eesti rahvakalender VIII*. Tallinn: Eesti Raamat.

Hiiemäe, Mall 2000: Pühapäev eesti maarahva traditsioonis. – *Sator 2. Artikleid usundi- ja kombeloost*. Toim. Mare Kõiva. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi rahvausundi töörühm, lk 183–196.

Hiiemäe, Mall 2006a. *Päiv ei ole päiväle veli. Lõunaeesti kalendripärimus. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused 22*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Hiiemäe, Mall 2006b: *Sõnajaalg jaaniööl*. Tartu: Ilmamaa.

Holbek, Bengt 1987: *Interpretation of Fairy Tales. Danish Folklore in a European Perspective. FF Communications 239*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakademia.

HW 2005 = *Estonian Folktales. The Heavenly Wedding*. Compiled by Piret Päär, Anne Türnpu. Tallinn: Varrak.

IE = Frederic C. Tubach 1969: *Index Exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales. FF Communications 204*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakademia.

Igal puul 1989 = *Igal puul oma juur. Murdetekste Jakob Hurda kogust*. Koost. Kadri Peebo ja Juhan Peegel. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Raamat.

Ilomäki, Henni 1998: Time in Finnish Folk Narratives. – *Folklore. Electronic Journal of Folklore 9*, pp 17–31. (<http://www.folklore.ee/folklore/vol9/fin.htm>)

Ilomäki, Henni 2001: Aika suomalaisessa kertomusperinteessä. – *Ajan taju. Kirjoituksia kansanperinteestä ja kirjallisuudesta. SKS-n kirjaston julkaisuja* 18. Toim. Eeva-Liisa Haanpää, Ulla-Maija Peltonen, Hilpi Saure. Tampere, s. 17–32.

Jaago, Tiiu 2005: Minevikutõlgenduste ja ajakäsituste uurimine pärimusliku ajaloo vaatepunktist. – *Mäetagused* 27. *Hüperajakiri*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond, lk 47–71. (<http://www.folklore.ee/tagused/nr27/jaago.pdf>).

Jason, Heda 1977: *Ethnopoetry – Form, Content, Function. Forum Theologiae Linguisticae* 11. Bonn: Linguistica Biblica Bonn.

Jason, Heda 1988a: *Folktales of the Jews of Iraq. Tale-Types and Genres. With a contribution on the folktale in written sources by Yitzhak Avishur. Studies in the History and Culture of Iraqi Jewry* 5. Or-Yehuda: Babylonian Jewry Heritage Center.

Jason, Heda 1988b: *Whom Does God Favor: the Wicked or the Righteous? The Reward-and-Punishment Fairy Tale. FF Communications* 240. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.

Jõgise, Helja 1957: Algus ja lõpp eesti muinasjuttudes. – *Õigus- ja ajaloo-keeleteaduskonna üliõpilaste teaduslikke töid. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised* 47. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 74–88.

Järv, Risto 2001: Eesti imemuinasjuttude kangelaste, jutustajate ja kogujate soost. – *Klaasmäel. Pro Folkloristica* VIII. Toim. Mall Hiimäe, Kanni Labi. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 28–44.

Järv, Risto 2004: Jaan Sandra isikupärased muinasjutud. – *Kahrukõrvaga Ivvan. Valimik setu ja Vastseliina muinasjutte Jaan Sandra kirjapanekutest*. Koost. ja toim.

Paul Hagu ja Risto Järv. Tartu: TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool, TÜ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, lk 276–287.

Järv, Risto 2005a: *Eesti imemuinasjuttude tekstid ja tekstuur. Arhiivikeskne vaatlus. Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 7*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Järv, Risto 2005b: Sehtjerviiten ja seitse tõdemust. Isikunimedest muinasjuttudes. – *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 442–454; nr 7, lk 549–557.

Järv, Risto 2009: Eesti imemuinasjuttude antoloogia loomise lugu. *Eesti muinasjutud I:1. Imemuinasjutud*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 13–24.

Järv, Risto 2010: Kolm taevast lugu. – *Viru folk*, lk 7. (<http://www.virufolk.ee/vfнк.pdf>)

Kaasik, Mairi 1994: Palunõid ja teised roomajad maarahva pärimuses. – *Loomine. Pro Folkloristica II*. Toim. Janika Oras. Tartu: Eesti TA Keele ja Kirjanduse Instituut, lk 3-6.

Kaasik, Mairi 1996: Uskumusteate ülesehitus. Katse rakendada Dundesi ebausustruktuuri skeemi eesti konnapärimuse uurimisel. – *Vaga vares. Pro Folkloristica IV*. Toim. Janika Oras. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 45–53.

Kaasik, Mairi 2005: Aja kategooria imemuinasjutus. Rahvakalendri aega otsimas. – *Aega otsimas. Pro Folkloristica XII*. Toim. Mall Hiimäe, Kanni Labi. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 16–29.

Kaasik, Mairi 2008a: Aja kaja muinasjutus. Jutustajate Artur Vigla ja Hans Küivitsa elukäigu peegeldused narratiivides. – *Tonditosin. Pro Folkloristica XIV*. Toim. Mall Hiimäe ja Liina Saarlo. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 5–23.

Kaasik, Mairi 2008b: The Category of Time in Fairy Tales: Searching for Folk Calendar Time in the Estonian Fairy Tale Corpus. – *Journal of Ethnology and Folkloristics*, Vol. 2, No. 2, pp 47–56.

Kaasik, Mairi 2009: Echoes of Time in Fairy Tales. Reflections of a life in narrative – the case of a storyteller. – *Narratives Across Space and Time: Transmissions and Adaptations. 15th Congress of the ISFNR, June; 21-27, 2009 Athens. Programme and Abstracts*. Athens: Hellenic Folklore Research Centre, Academy of Athens, pp 129–130.

Kalda, Mare 2001: *Jutud peidetud varandustest: tõsieluteade, muistend, muinasjutt*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.

Kallas 2008 (1900) = Oskar Kallas. *Lutsi muinasjutud*. Kommenteeritud väljaanne. Toim. Risto Järv, Mairi Kaasik, Kärri Toomeos-Orglaan. Tartu: Tartu Ülikool. (<http://www.folklore.ee/UTfolk1/mj/lutsi>).

Kalmre, Eda 2007: Ühe sõjajärgse kuulujutu mitmekülgsest tähendusruumist. – *Paar sammukest... Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat XXIII*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 191–212.

Karlinger, Felix 1986: Zauberschlaf und Entrückung. Zur Problematik der Jenzeit in der Volkserzählung. *Raabser Märchen-Reihe 7*. Wien.

Kippar, Pille 1989: Eesti loomamuinasjuttude tegelastest. – *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi XII*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 148–157.

Kippar, Pille 2008: Rebane varrudel. Herbert Tampere ettepanek eesti muinasjuttude üksikasjaliselt kirjeldamiseks (Aarne Mt 15 põhjal). – *Kes kõlbab, seda kõneldakse. Pühendusteos Mall Hiemäele. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused 25*. Toim. Eda

Kalmre ja Ergo-Hart Västriik. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 45–56.

Klein, Wolfgang 2009: Concepts of time. – *Expression of Cognitive Categories: Expression of Time*. Ed. Wolfgang Klein, Ping Li. Berlin: Mouton de Gruyter, pp 5–38.

Koraan 2007: *Koraan*. Tõlk. Haljand Udam. Tallinn: Avita.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 2006 (1866): *Eesti rahva ennemuistsed jutud*. Tallinn: Koolibri.

Krikmann, Arvo 1997: *Sissevaateid folkloori lühivormidesse I. Põhimõisteid, žanrisuhteid, üldprobleeme*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kunder 2007 (1885) = Juhan Kunder. *Eesti muinasjutud*. Kommenteeritud väljaanne. [Võrguteatmik]. Toim. Risto Järv, Mairi Kaasik, Kärri Toomeos-Orglaan. Tartu: Tartu Ülikool. (<http://www.folklore.ee/UTfolk/mj/kunder>)

Kõiv, Madis; Kuusk, Piret 2000: Mis on aeg? – *Akadeemia*, nr 1, lk 67–87.

Labrie, Vivian 1999: Going through hard times: A topological exploration of a folktale corpus from Quebec and Acadie. – *Fabula*, Vol. 40, No. 1/2, pp 50–73.

Langlois, Janet L. 2008: Legend. – *The Greenwood Encyclopedia of Folktales & Fairy Tales II*. Ed. by Donald Haase. Westport, Connecticut, London: Greenwood Press, pp 569–571.

Lintrop, Aado 2006: Liminaalsed perioodid udmurdi rahvakalendris. – *Mäetagused* 32. *Hüperajakiri*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond, lk 17–26. (<http://www.folklore.ee/tagused/nr32/lintrop.pdf>).

Lintrop, Aado 2000: Suur tamm ja õde-venda. – *Mäetagused* 13. *Hüperajakiri*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond, lk 24–42. (<http://www.folklore.ee/tagused/nr13/suurtamm.htm>).

Loorits, Oskar 1957: *Grundzüge des Estnischen Volksglaubens* III. Uppsala, Köpenhamn: Ludequistska Bokhandeln, Einar Munksgaard.

Lätt, Selma 1970: *Eesti rahvakalender* I. Tallinn: Eesti Raamat.

Lüthi, Max 1964: *Es war einmal... Vom Wesen des Volksmärchens*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Lüthi, Max 1976: Aspects of the Märchen and the Legend. – *Folklore Genres*. Ed. By Dan Ben-Amos. Austin: University of Texas Press, pp 17–33.

Nicolaisen, Wilhelm F. H. 1984: The Structure of Narrated Time in the Folktale. – *Le Conte, pourquoi? Comment?* Eds. Geneviève Calame-Criaule, Veronika Görög-Karady. Paris: Éditions du CNRS, pp 417–436.

Nicolaisen, Wilhelm F. H. 1991: The Past as Place: Names, Stories, and the Remembered Self. – *Folklore*, Vol. 102: i, pp 3–15.

Paulson, Ivar 1997: *Vana eesti rahvausk. Usundiloolisi esseid*. Tartu: Ilmamaa.

Petschel, Günter 1971: Freunde in Leben und Tod (AaTh 470). – *Fabula*, Vol 12, No. 2/3, pp 111–167.

Petschel, Günter 1979: *Brücke zur anderen Welt* (AaTh 471). – *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung* 2. Berlin, New York: Walter de Gruyter, S. 835–838.

Petschel, Günter 1981: *Don Juan* (AaTh 470 A). – *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung* 3. Berlin, New York: Walter de Gruyter, S. 755–759.

Petschel, Günter 1987: *Freunde in Leben und Tod* (AaTh 470). – *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung* 5. Berlin, New York: Walter de Gruyter, S. 282–287.

Petschel, Günter 1996: *Land Der Unsterblichkeit* (AaTh 470 B). – *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung* 8. Berlin, New York: Walter de Gruyter, S. 760–763.

Perrault, Charles 2007: *Muinasjutud. Täielik kogu*. Tallinn: Varrak.

Propp 1998 (1928) = Владимир Пропп. *Морфология волшебной сказки. Исторические корни волшебной сказки. (Собрание трудов, [I])*. Moskva: Лабиринт.

Puhvel, Martin 2009: *Põlistelt põldudelt. Põhja- ja Loode-Euroopa rahvaste folkloorist ja vanemast kirjandusest*. Tartu: Ilmamaa.

Ranke, Kurt 1978: *Die Welt der einfachen Formen*. Berlin: Walter de Gruyter.

Raud, Rein 2000: *Aja mõiste idas ja läänes*. – *Raadio Öölikool. Klassikaraadio*. (http://www.ylikool.ee/et/13/rein_raud).

RpK 1972 = *Rahvapärimeste koguja. Kirjandusmuuseumi kogumistöo juhendaja nr 8.* Toim. Mall Hiiemäe, Ingrid Rüütel. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum.

Rätsep, Huno 1985: Läänemeresoome värvimaailm. – *Keel ja Kirjandus*, nr 1, lk 58–59.

Röhrich, Lutz 1990: Introduction. – *Storytelling in Contemporary Societies. Script-Oralia* 22. Eds. Lutz Röhrich, Sabine Wienker-Piepho. Tübingen: Narr.

Röhrich, Lutz 1991: *Folktales and Reality*. Indianapolis: Indiana University Press.

Salve, Kristi 1987: Sissejuhatus. Üldist setu rahvajuttudest. – *Setu lauludega muinasjutud*. Koost. Kristi Salve ja Vaike Sarv. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, lk 10–12.

Simonsuuri, Lauri (toim.) 1975: *Myyttillisiä tarinoita*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Sirge, Lembit 2004: *Eesti rahvakild Siberimaal. Estonia küla arenguaastad*. Tallinn.

SJ 1998 = Marjatta Jauhiainen: *The Type and Motif Index of Finnish Belief Legends and Memorates. Revised and enlarged edition of Lauri Simonsuuri's Type- und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen. FF Communicationes* 267. Helsinki: Suomalainen Tiedeakademia.

Tangherlini, Timothy R. 1994: *Interpreting Legend: Danish Storytellers and Their Repertoires*. New York, London.

Tangherlini, Timothy R. 2007: Rhetoric, Truth and Performance: Politics and the Interpretation of Legend. – *Indian Folklife*, No. 25, January, pp 8-12.

Ting, Nai-tung 1981: Years of Experience in a Moment. – *Fabula*, Vol 22, No. 1, pp 183–213.

TP 2006 = *Taevane pulm. Eesti rahvajutud*. Koost. Piret Päär, Anne Tärnu. Tallinn: Tiritamm.

Toomeos-Orglaan, Kärri 2008: *Eesti jutupärimuse ja trükiste vastasmõjust imemuinasjuttudes*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.

Uther, Hans-Jörg 2004: Introduction. – *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. Part I: Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, with an Introduction*, pp 7–15.

Vahtre, Lauri 2000: *Eestlase aeg. Uurimus eesti rahvapärase ajaarvamise ajaloost*. Tallinn: Varrak.

Vaik, Kristin 2010: *Eesti imemuinasjuttude alguse- ja lõpuvormelid: sõnastusest ja funktsioonist*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, Semiootika osakond.

Valgõ härg 2009 = *Valgõ härg [Videosalvestis]: kats tosinat seto jutust ja üts viil liisna = Valge härg: kaks tosinat setu muinasjuttu ja üks veel pealekauba*. Koost. Risto Järv; toim. Paul Hagu, Risto Järv. Tartu: Tartu Ülikool, kultuuriteaduste ja kunstide instituut.

Valk, Heiki 1996: Aegadest ja ajatunnetusest Setomaal. – *Palve, vanapatt ja pihlakas. Setomaa 1994. a. kogumisretke tulemusi. Vanavaravedaja 4*. Toim. Heiki Valk, Ergo Västrik. Tartu: Tartu Ülikooli arheoloogia kabinet, lk 59–92.

Valk, Ülo 2008: Saksad ja varavedajad: eesti muistendite sotsiaalsest orientatsioonist. – *Kes kõlbab, seda kõneldakse. Pühendusteos Mall Hiimäele. Eesti Rahvaluule Arhiivi*

Toimetused, 25. Toim. Eda Kalmre, Ergo-Hart Västriik. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 57–73.

Valk, Ülo 2009: Christianization and Folklorization as Discursive Shifts in Genre Formation. The Case of Estonian Legends. – *Narratives Across Space and Time: Transmissions and Adaptations. 15th Congress of the ISFNR, June; 21-27, 2009 Athens. Programme and Abstracts*. Athens: Hellenic Folklore Research Centre, Academy of Athens, pp 261–262.

Veidemann, Rein 2002: Aja semiootika. – *Aeg ja kirjandus. Artikleid aja kategooria käsitlest, kasutamisest ja toimimisest tekstides. Studia litteraria estonica 4*. Toim. Rein Veidemann. Tartu: TÜ eesti kirjanduse õppetool, TÜ teatriteaduse ja kirjandusteooria õppetool, lk 9–36.

Viidalepp, Richard 2004: *Eesti rahvajuttude laadist, funktsioonist ja jutustajatest. Sator 4*. Toim. Reet Hiimäe. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

VMS = *Väike murdesõnastik I–II*. 1982, 1989. Toim. Valdek Pall. Tallinn: NSV Teaduste Akadeemia, Keele ja Kirjanduse Instituut.

Wagner, Fritz 1999: Mönch und Vöglein (AaTh 471 A). – *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung 9*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, S. 788–793.

Yassif, Eli 1990: Review of: Heda Jason “Folktales of the Jews of Iraq: Tale-Types and Genres”. – *Asian Folklore Studies* Vol. 49, No. 1, pp 184–187.